

А. ГОЛОВКО

ПАСИНКИ СТЕПУ

ПОВІСТЬ

— Гех, степе мій буйний, люблю тебе!

Це—в очіх у Прокопа. Коли руки мозолисті наймитські тиснуть на чепіги, а спереди воли ярмом риплять. Чужі воли—хазяйські. І ниву на пар оре—чужу...

Е-ех!.. Ну та плювають. А далина зате хіба не його? Глибока-глибока, аж синя. І мерехтить, і веселкою переливається у ній щось, і кличе...

Думка в голові спіткнулася раптом, а потім підвелась і задумано:— «Як очі у неї»... Далі іще задумано:— «чия вона?»

— Соб!—гукнув на борозненого—(ліз на рілля)—і батурою вда-рив:—гач, кісно йому борозною.. гей!

На чепіги надавив. А думку обірвату ткацьким вузлом—миг-миг, і далі вздовж борозни погнував.

— Чия вона?.. Бідна мабуть. Бо спідничка та бузиною обарвина. А сорочка—латка на латці. Як і в нього, у наймита... Чия вона?

Погнав в-обід воли у хутір напувати. (Це—сьогодні було). Хутір буржуйський зруйнований. На подвір'ї бур'яни поросли. А в садку—вівці чийсь. І голоси дитячі в садку.

Біля колодязя зарепів звід—це Прокіп воду тягає. Замукав віл мурий, жадно шию витягши в степ. А з степу з далини. як відгук:

— Му-у!..

...І тоді-ж прийшла вона. Сорочка на ній—латка на латці. Як і в нього, у наймита. І спідничина та у бузині обарвина... Тиква в руках.—На землю поставила. Привіталася:

— Здрастуй.

І очі...—ой, чи глянув хто коли йому отак ув очі, як вона глянула?—Ніхто. Ніколи... Хіба степ далиною глибокою-глибокою, аж синьою, у ранок коли по-весні.

Забувся. Не відповів на «здрастуй». Лише дивився пильно і жадно. Дівчина тоді всміхнулася тихо і віями стріпнула. А Прокіп отямився враз. Цебер у руках на зрубів держав із водою—налив у тикву їй, решту—волам у корито.

А вони ой, чортові-ж. Понапивалися, а мурий до споришу потягсь і налигача як є в багнюці вимазав. Кинувсь парубок, щоб узяти, а вони од нього. Це мент один поки схватив за налигач, а оглянувся—аж дівчина пішла.

— А, чортові воли. Хоча-б спитав був—чия? Хоча-б іще був глянув на неї...

Стъобнув батурою з досади й тепер і на чепіги надавив. А сум з очей у борозну сіяв і плугом приорував.

Як дійшов краю, зиркнув на борозни свіжі. Одна, дві... сім. Аго—сухіші. Ого, аж сім разів обійшов на гони. Значить—тпру! Одсапнемс.

Припинив. Воли важко водили вухами. А Прокіп опустився на землю і з кешені кисета вийняв. Потім газети клапоть. Скрутив, викрисав і, затагнувшись жадно, ліг на землю. А тоді крізь сивий димок з цигарки, поглядом по ріллі пробіг—(багато ще доорювати), хлібами зеленими. Далі—фур! і—в далину.

Дунав іще про дівчину оту.

...Хіба степ глянув коли далиною ув очі йому... А коли вперш? —О, давно.

Може ще, як хлопчиком був і були батьки ще живі. Обое похмурі, зморені завжди. Жали може в степу за сніп 10, а він загібав. А степ тоді вперш глянув йому в очі. І в очіх одбився далиною глибокою-глибокою...

Померли батьки—він сиротою-хлоп'ям по наймах по хуторах... І степ тоді похмурився. І було холодно під дощами у драній свитині на голих стернях. І холодно було на ріллях чужих за плугом, за бороною осени пізньої, коли мигичить-мрячить з ранку до ночі.. Лише по-весні, як парувала земля і хвилями зеленими хліба переливалися далеко-далеко, аж за обрій, степ похмурий тремтів тоді соняшно і всміхався до хлопця-наймитчати... А в далині—на дні очей—мерехтіло щось, веселкою переливалося. А хвилі зелені набігали, хлюпались об ноги босі й чорні, як у гавеняти... Хлюпались і шепотіли щось тихо, таємно...

Хлопець не знав тоді—про що. Довідався пізніш, як була 14 весна по метриці, а так—перша біднацька весна.

У зиму ще снігами глибокими із хуртовинами з півночі далекої прийшли червоні. «Та-такали» кулемети за селом, гаркали залпи... Потім—далі, далі... А вночі маєток панський палав. І ніч була бентежна і хвиљна...

Він у Бажана на хуторі служив тоді—кинув. У хазяїнових великих чоботіх, у піджаці хазяїновому на хутрі—(хіба не заробив? Сім літ по наймах!)—пришов до сестри заміжньої у хату убогу і тут зостався. Хліба стребував, через комітет, заробленого.

Жили.

А по-весні ділили панські, куркульські землі. Йосипові, зятеві Прокоповому, Бажанової одрізали. Ріллі і 2 дес. посіву озимого. Ходив і Прокіп із мужиками в степ тоді.

Ай, хороше-ж було як!

...Дзвеніли жайворонки і степ тремтів соняшно. А з далини далекої синьої хвилі зелені котились-котились, хлюпались об ноги мужикам, хлопцеві. І в очіх у них хлюпалась радість.

Поважні урочисті (голова «Ревкому» з сажнем) ходили по межах: міряли. Урочисті й поважні—трудна робота, бо земля ріжна є. Є добра, є—ніщо. А треба-ж «по правидному», щоб-же нікого не обидити, не обділити.

Прокіп—герой дня. Бо служив—знає. Це-ж і орав він, і сіяв, і гній вивозив.

—Осюди пиряв-пиряв та аж у печінках заболіло. До-обра земля!—аж очі примружив і головою покрутив. А обличчя поважне, як у старого.

—Десіть літ плуга й не нюхала. О!

Мужики забували, що йому 14 весна.

—Ну, а оця, Прокопе, як?

— Е, ця вже не тії. Ну, а теж добра. Це пшениця на пару на майському. Сам і орав на пар.

Обличчя поважне в хлопця — о! мовляв. А на чолі думи, як у старого. (Невже йому 14 весна?).

Жив у сестри та зятя. Кобильчина була—обсіялись. А влітку—вже почали до жнив збиратися—як раптом, наче грім на голову,—німці з гайдамаками. Йосип у лісі тоді подався: комітетчиком був. Бідували удвох із сестрою... Ой, і били-ж її:—де чоловік? Тягали скрізь. У самі жнива хора лежала. Прокіп—сам. Ну люди, спасибі їм, допомогли таки хліб зібрати. І в-осени посіяли хоч десятину... А в зиму знову червоні прийшли. І Йосип повернувся з ними. А сестра тоді сохнути почала. По-весні вмерла... По-весні й Йосип удруге оженився. Та взяв люту, удову з двома дітьми,—з першого дня уїлася на хлопця. І Йосип чомусь частіше хмурився... (О, Прокіп не маленький, знає чому!). Отже думав-думав, а ранком одного дня зібрав своє збіжжя злиденське і—в світ широкий...

Широкий світ—кінця-краю йому немає, а місця не знайдеш собі. Що скільки там треба хлоп'яті!..

Робив поденно по мужиках. (Саме весна—волочінка). Улітку в'язав, ходив до машини. В-осени орав... І було, як і раніш—чужу ниву чужими волами. І не вірилось якось, що свято велике навколо. Не вірилось, що воно й приходило колись. (Зима... Снігами глибокими червоні прийшли). Не вірилось. А над сельрадою—прапор червоний, а панський двір бур'янами поріс, а в степу радісні за плугом бідняки... Ні, таки свято. А чому-ж сорочка на ньому, наймитчаці, чорна й полатана? Чого-ж йому—усе будень?..

Під голод—повіт їхній як раз на межі з Херсонщиною,—і зовсім скрутно стало. Хоч пропадай... Тоді котились валки грузькими осінніми дорогами «на врожай». Пішов і Прокіп... (Мрячило... Грюзнули ноги... нило у груді...).

Ой, було всього. Нарешті найнявся таки. І це вже отут на Хоролі другу він весну. А тут у Долині од великодних свят.

Додому не тягне. Де та «дома?»—Немає. Скрізь. Хіба й отут степ чужий? Хіба не також далиною дивиться в очі і хлюпає—хвилі зелені під ноги—шепоче щось тихо, таємно?.. А коли ще очі дівочі глянуть в степу тому, як далина, а в них веселкою переливається щось і кличе...—А, хіба тоді степ чужий!

— Гех, і люблю-ж тебе. А ти буйний соняшний. І що ти шепочеш тихо, таємно, як хлюпаєш хвилі зелені під ноги?.. Може знаєш за неї що... Може знаєш за долю наймитську—скажи!..

Степ загадково далиною всміхавсь і таємно шепотів щось зеленими вустами.

Воли ремигали обидва. Прокіп цигарку докурив. А тоді кинув і підвівся з землі.

— Ну, голуб'ята, спочили? Гей!..

Рушили.

Рипіло знов ярмо і чорна пахуща скиба землі, одбатована плугом, перевертаючись, падала в борозну. А Прокіп—руками на чепіги, а думи надійно снував вздовж борозни. Сумна впліталася—обривав і кидав з досадою під плуг, приорював.

*

Коли обрій ковтає сонце, із далини тоді у степ приходить синя ніч. Руки млосна над степом зведе, сіє чи зорі, чи роси... Тихо навшпиньки хлібами бреде-бреде... А степ принишкне зачарований. Зітхне. (А чи то пісня журлива десь за ярами? Де тумани стелються...). А десь у житах—перепелиний крик...

У балці на селі над стріхами тоді сиплються зорі. І на левади сиплються—жаринками горять по траві. А ще ніч сіє сни тоді над стріхами. Тому—позіхають утомно: ри-п... І в сутіні, як у ряднину, загортаються сонні... А на левадах ніч розсипала казку.—Дерева в цвіту, по траві роси. І тінями млосні блукають мавки. Хвилюють ніч піснями, лоскочуть сміхом... А як руки заломить яка й призивно та жадно покличе: —Гі-і!..—у грудіх тоді шарпнеться щось і тіло молоде струною натягнеться. Хочеться бігти тоді до них. Хай косами зеленими обів'ють, хай залоскочуть...

Прокіп зітхнув і кинув цигарку. (Стояв під повіткою біля воза). Потім узувся в чоботи і сіряка з воза потяг—на плечі накинув.

Це—завжди так: після вечері жене воли на луки на ніч—пасти. Сьогодні теж. Напоїв воли, а тоді ще поліз на горіще під повітку за тютюном, і погнав з двору.

Улиця спить. Лише од майдану, де сельрада, гомін чувся—сходка саме. По-під тинами лягли тіні. А на перелазі одному—дві постаті білих і шепіт. Стих раптом. А постаті злились.

Прокіп повз них гнав—усміхнувся. Далі не втерпів таки:

— Ой, Максиме, битиме баба Явдоха.

Сполохано знов постатів—дві: хлоп'яча-дівоча. Хлопець весело:

— А, хай б'є! А Настя зате пожаліє.

Тоді бризнув дівочий тихо сміх:

— Ой, бідненький-же...

І руки простягла—пожалувати. А парубок—хап! І заломив їх, і стиснув, аж тин затріщав.

У Прокопа стиха заквилило в грудіх.

Звернув у вуличку. А біля греблі над ставом схилилися і дивляться в воду. За вербами—луки в місячному сяйві по краплині росою... Туман хвилями... Ліс. А з трави—перепелиний крик.

На леваді гармошка захлибалася і десь співали дівчата.

У Прокопа стиха квилило у грудіх.

Розлигав воли, пустив на пашу. А сіряк простелив на рові під кущем гльоду. Сів і почав закурювати.

Од ставків тумани, мов сірі воли хто гнав чередою. Та не вжене: розбрелись, блукають по луках... Десь у далині, аж під лісом, горіло огнище. З-під верб, що за ними «колгосповські» луки, наближався хтось у сіряці.

Ще здалеку:

— Ага, викресав таки.

Підійшов, поздоровкався. Сів.—Дід сивий.

— А я, сину, клепа-клепа-та й плюнув. Одійшла губка.

Припалив люльку. Спитав—чий?

— Наймит Кійків.

— Ага.

Замислився.

В траві закричав деркач. А в люльці жевріло. Від цього уся дідова сиві, наче скривавлено. А на обличчю старому зморшки глибши лягли. Потім ворухнулися раптом на чолі і брови ворухнулися, кудлаті, сиві.

— Наймит, сину, і я—сказав задуманий:—усе своє життя наймит.

Помовчав. А тоді розгорнув життя своє минуле хмарне. Згадав молоді літа свої. Давні-давні. Шамкав про них беззубим ротом. І Прокопові сумно робилося (про молоді літа беззубим ротом). А ще журно робилося, бо в уяві вставали—голі стерні колючі під осінніми дощами... Ночі весняні самотні під повіткою на возі, коли зорі сиплються, а по левадах по росі мавки бродять і кличуть, і регочуться...

Дивився в ніч і слухав діда сивого. А він повів-повів битими шляхами, степами широкими долі шукати, хоч латаної... Шукали всюди. По Таврії по економіях на заробітках. По Херсонщині. О, де їх не бувало. А долі так і не знайшли... В одній економії в літо одне—всмінулася таки була. І хоч сорочка на ній—латка на латці, а в груди, мов сонце заглянуло... Звали її—Маруся... Померла сердешна. Десь там у Таврії й померла... Двоє дітей зосталося... А в волосся тоді впелася сивина...

А Прокопові тоді сум серце обвив:

— Ну та й як же ви, діду?

Махнув рукою. Мовчав.

А на леваді біля «панських» ставків гармошка хлипала й бубон бубонів. Біля ніг самих віл мурий пасса. А в далині з туманів замукав чийсь. Мурий тоді витяг шию жадно і понеслось по-над туманами:

— Му-у!..

Сказав дід:

— Воли теж мають серце. Я бачив, як вони й плачуть. Та-ж людина. І сльози—куштував—теж, як і в людини—солоні.

А йому, дідові, віл хіба обличчя не лизав? Хіба чужі? Вік цілий-же поруч: воли в ярмі, він за налігача... А старість прийшла—за пастуха у економію став. Теж з волами... І революція застала тут...

Прийшла червона молода. Всмінулась жагучо. А дід і собі до неї беззубим ротом... Потім у грудях запекло щось. (— Де ти раніш була? Чом не приходила?!). Потім зрадів. (— Десь у степах двоє дітей загубилися. Це-ж і до них прийшла...).

У економії й зоставсь Пани втекли. Худобу біднота розібрала. А дід, як сирота... Потім позаторік «коліхтив» заводили в дворі панському...

Авило й каже:

— Діду, зоставайтесь з нами. Пасти нам будете, а ми вас будем доглядати.

У грудях тепло тоді хлюпнулось щось

Дід зоставсь

І згадав оце—знов у грудіх хлюпнулось тепло, Підвів голову сиву до парубка і посміхнувся очима.

— Кажуть «комунія» на нас, у крепаки жидам оддалися... А я жовчу та думаю:—сліпці. Ех, десяток-другий би з плечей скинути... Прийшла доля та пізно...

Задумався. Потім з землі підвівся, а рукою по плечі парубка злегенька вдарив.

— То так-то, синашу. Наговорив, наговорив тобі старий дідуган. Аж заскутив тебе.

— Нічого, діду. Я радий.

— Та де вже там—усміхнувся дід:—ну, а таки губки наділи. Не спиться старістю, то хоч люльку смоктати будемо, та думи старі думати.

Прокіп одірвав губки й подав дідові. Той поклав у пазуху її.

А тоді:

— Ну прощавай, синашу.

І тихо, як тінь, побрів по траві. І тихо, нечутно потону в ночі.

Прокіп лежав задуманий. Біля ніг ліг мурий, зітхнув важко, а тоді почав ремегати. А десь перепел у траві прокричав. Од ставків «панських» плинула пісня і сміх... Тоді ж згадалося раптом чомусь,—як хлюпались хвилі зелені об ноги. А вона глянула очима, наче степова далечінь, й покликала ними...

Од ставків вигук дівочий шарпнувся—покотивсь туманами. Парубок підвівся хвильний. Хапнув повітря грудьми. А тоді жагучо і дужо:

— Го-го-о!..

Принишк-прислухався.—Весняна ніч од вигуку того притихла млосна. А тоді жадно покликала ще.

Парубок нап'яв сіряк на плечі й травами росяними побрів.

*

Біля ставків—гулі. Під вербами зажуреними—(а хай собі журяться!)—гармошка і бубон. На траві стоптаній «польки» дівчата з хлопцями танцюють. І хлопці, дівчата ще колом стоять, сидять на березі; гомонять, сміються.

Прокіп підійшов у сіряці, у білих штанях і став за спинами. Дивився на «польку». А ще на обличчя дівочі пильно роздивлявся.—Її не було. Не танцювала.

Підійшов Максим,—закурили.

— Що, Прокопе, гульнуть прийшов?

— А що-ж.

— Діло. Ну яку-б же «мароху» тобі підмовити. Щоб знаєш—раз-раз і в дамки.

Прокіп одмовився. Пробі: цур їй. Максим здивувався.

— Чудачина ти, Прокопе. Чи мо' шанкиру боїєся? На цей щот брат з повним моїм ручательством. У Луші є—ну так ми ж її й за гони до вулиці не підпускаємо. Кілками зараз... Ну?

— Ану тебе.

Захлибалась гармошка і бубон бубонів. У колі метушилися пари. А ззаді, з кручі, тихий чувся спів двох голосів дівочих.

Ой вербо вербо, де ти росла,

Що твоє листячко вода знесла...

Враз обірвавсь. Потім скрикнула одна і схопилась. Прокіп оглянувся. Бачить—дівчину якусь парубок у чорному піджаці звалив горилиць і мене її. Дівчина скрикнула:

— Пусти.

І пручалась, аж хустина їй з голови спала і волосся розпустилося. Врешті схопилась таки. А руки його за пазуху—дирр... І місяць блиснув на голих грудях.

Одхилилася на бік. А він:

— О, цяця яка. Й полапати не дасть... Задаєшся мабуть, що наймичка латана.

І матюкнувся. Дівчина збентежена пазуху рукою стулила.

— Лізе хто-зна й чого—крізь сльози мовила:—ось сорочку розірвав.

— Ну й наплювать.—Підвівся той на ноги:—скажи ще спасибі, що нагинатись не хочеться, ато й платкові те-б було.

Він підкинув чоботом хустку, що на землі лежала. А тоді наступив ногою її і покрутнувся на каблучці.

— О, чувуй.

Прокопа так і штовхнуло щось. Сіряк сповз із плеча. А він підійшов поривний і раптом у пику тому—бац! Аж хлипнув «сердега».

— Що, почувував?

І ще руки в кулаки стиснуті:

— Думаєш, як наймичка, так і глузувати будеш? О, диви.—Показав кулака здорового:—так зуби й визбираєш... Куркуліня сопливе.

Парубок той «питушився» й руками розмахував. А все назад, назад і десь у юрбі загубивсь. Прокіп підняв хустку з землі.

— Ось хустка.—Гукнув до дівчини.

— Гаразд, я візьму,—відповіла, підбираючи волосся.

Прокіп сів на кручі, а хустку на коліна собі поклав. В юрбі ззаді гомін і хтось кричав, розмахуючи руками. Потім бубон забубонів, забряжчав брязкальцями! І слідом за ним із сміхом гармошка гайнула... Знов танцювали.

А з-за спини підійшла й тихо:

— Давай.

Прокіп обличчя підвів і хустку подав. І хустки не пустив. У груди вдарило щось. Потягся обличчям до дівчини.

— Ти...

Здавило в горлі і хлипнуло. (Як тютюном міцним затягнешся, хлипне отак). Ковтнув слину. Ще потягся обличчям.

— То ти приходила в хутір із тиквою?

— Я.—Очима всміхнулася:—а ти пізнав?

— Пізнав.

Дивилися очі згори і немов кликали. Прокіп хвильний. Кличе очима. А сіряк з плеча—розстелив.

— Сідай отут.

Дівчина запнула хусткою і тиха сіла поруч. Прокіп нахилився до неї—запахло полинем. А вона й своєю головою до його голови прихилилась.

Мовчали.

А з-за спини—музика й ноги вигупували «польки». Внизу у воді зарі одбилися... В далині на луках—туман хвилями. І десь в траві—перепелиний крик.

.....

І крик перепелиний, як стихла гармошка і сміх, і голоси. А небо за лісом поблідло. І ранкова зірниця глянула. А од ставків вохкістю віднуло.

На кручі у драний сіряк горталося двоє.

Пахло полинем од тіла дівочого. (Дівчата по-весні пахнуть любистком і полинем). А в очі, як загляне Прокіп очима, ранкова далина степова крикнеть і кличе.

А в грудіх—чому-ж заболіло?

...Тремтить і кличе далина. А на стерні дівчатко маленьке здубіле за вівцями чужими. Очі сині—у батька, у степ удалася. А на ній сірячина, драненька... А ноги, як у гавенятки—чорні, побиті стернею... І голо навколо і холодно... А вітер шарпа, до землі нагина, як ту бур'янину...

— Ех, бур'янино моя. Ти пахнеш полинем. Дай-же в серце у саме тебе загорну...

Горне Прокіп до серця дівчину. Дивиться у далину задуманий. Казав:

— А я, Хведорко, надійний. Хіба степові ми—чужі? Ми й пахнемо степом. Знаєш, як ото рілля весною, а в ній проростає... А сьогодні оце на луки до мене дід приходив. Старий, сивий. Ціле життя—по наймах. Долі шукав... На старість оце—за пастуха у «коліхтиві», що отуг у дворі панському...—Старий, сивий.—Зажурився.—Ех,—каже—прийшла доля та пізно!..

Ув очі дивиться надійно і ясно:

— Прийшла вона, Хведорко, й до нас. Тут десь вона. Може шукаємо її, а вона нас шукає.

.....

На луках світанком тумани хлюпались. (Може то доля наймитська шукає їх, бреде туманами?..). А десь в траві—перепелиний крик.

*

Роздирали півні очі заспаному ранкові. По-під тинами шпориші скві од роси. Од ставків зозуля десь на осиці ранкові зраділа:—ку-ку!.. ку-ку!..

Схід рожевий.

У «панському» саду ще тьохкав соловей. Із зелени будинок з колонами привидом білим глянув дірками вікон-дверей. (Де-не-де забито дошками). Увесь у виноград дикий сповитий. Перед—на клумба—зелена шитина цибулі. По боках одулиці під каштанами—флігель, і ще флігель один, а вікна в ньому дошками забито).

Це колектив у «панському» дворі—«Червона зоря». У флігелі три родини живе: (—Одна родина!).

Дід.

Явило—жінка, мати старенька. Гашка—дочка із сміхом ранковим. Сашко комсомолец кучерявий. Андрійко.

Хведір—жінка. (Недавно побралися). Ще й в колісці маленьке—Октябриночка.

Ато 4 сім'ї по власних хатах іще жили. А хати в них похилі, з маленькими віконечками, чубаті... (Немиті нерозчесані)...

Землі 58 дес. Є де розмахнутися. 2 пари волів. 3 коней. От флігель другий на зиму одремонтують. А хліба вродить. А життя—спереді все, це—перші кроки.

...Обіч за огорою—будинок дитячий у попівському будинкові. А колектив—його шеф...

.....

Заді углиб до левад—загони, купа цегли, а круг неї бур'ян поріс. І горобці з сараю сипнулись, зацвірінькали, заметушилися. А од загонів:

— Му-у!.. му-у!..

Дід остап зав'язав загороду і налигачі повісив на кілку.

— Ну-ну. Чого ви: напаслися-ж. А ось у степ рушимо. І-і, годинка-ж сьогодні!..—аж головою покрутив дід, на схід глянувши.

До будівель іще горнулися голубі тіні. Дід пройшов до колодязя й умився з корита. А тоді полою чекмену по обличчю тернув. У флігелі тоді рипнули двері, а Гашка з цеберками по воду прибігла.

— Ой-ой, як дідусь рано.—Засміялась очима ранково. І дід усміхнувся:

— А ти, як той соловейко—щебечеш уже, смієшся...

Засучив рукава й почав корито вимивати. Звід рипів. Щось щебетала Гашка ранково, потім побігла з цеберками повними, ногами тими, як кізонька:—туп... туп...

А до діда притупали спогади-спогади...—Дочка десь і в нього-ж отака. Ні, старшенька трохи. І син...—Десь у степах загубилися... либонь на шахти кудись поступив... Дочка служила... Так десь і розгубилися. Забув уже яка й є. Шутка хіба:—10 літ минуло! Ще отакенькою бачив отоді... Не впізнав би...

Розігнув спину—корито сполоснув і чопа забив. А тоді почав воду тягати...—Стомився.

— Ну, нехай молодші ще.

На подвір'ю вже метушилися. З сараю Хведір із Сашком плуги витягали. Обіч на калачиках Авило косу клепає. Жінки—то з дверей, то в хату. (Ранок, сходило сонце).

Дід підійшов і собі сів на калачиках, витяг люльку—почав набивати. Авило на хвилину спочити молоткові на бабці дав:—підвів бородате обличчя до діда:

— Коснути оце думаємо сьогодні. Як воно?

— А що-ж—з богом. Година—саме косити.

Зацокотів знов молоток чітко, лунко. Стих згодом. До Сашка:

— А ти-ж там дивись—чепурненько оріть. Зараз од Куликової займите.

— Я знаю,—Сашко кучерями тріпнів—од Куликової та всклад, бо там же борозна отакенна. І просто пара за парю. Ми ті п'ять десятин за сьогодні та за завтра й уграємо.

— Не дуже. Ходоби здря не мучити.

Цокав молоток—(уже Хведорову косу клепає). Прибіг Андрійко, теж Авилів, із батоном—у погоничі. І ще прийшли двоє хлопців, Гараськів і Трохимів—теж з батоном один, а той—плужити.

Випустили воли із загороди, понапували. Хведір поміг хлопцям налигувати й запрягти. По парі в плуг, а спереді по коняці—тройками оратимуть.

— Ну й з богом, хлоп'ята!—Авило це.

Поїхали.

— Та там же молодцьом, глядіть!

— О-о!..

Дід люльку ссав. Очі у землю в задумі... Таке знайоме-знайоме йому і цокання молотка об косу, і ранок, коли на калачиках іще роса, і брязкотіння колішні... Дні давні-давні уривками повз очі летіли. (Заробітки в степу... «Та хоч латана сорочка в неї, а глянула, мов сонце заглянуло в серце»... Діти десь у степах безкраїх загубилися)... Підвів обличчя із зелени будинок з колонами у виноград дикий сповитий. Гашка цибулі «на клумбах» нарвала—бігла до хати. А по дорозі комусь сміхом бризнула.

— Тьотя!

— Тьотіцька Гася!—дзвеніло дитячо з вікон будинку, що за парканом розламаним.

Розхмаривсь і дід.

— О, горобинятка вже встали.—Сміявся їм із далечи беззубо, а вони побачили вже:

— Дідусю!

— А ми вже встали.

— А он сонце, дідусю...

Дід вийняв з рота люльку й хотів гукнути щось—не гукнув. А люльку знов у зуби і тільки очі звузилися, а од них до скронь—зморшки променисто.

Авило виклепав косу й почав на кісці набивати. А Хведір уже біля колодізя в кушку піску-води набрав.

Повз ворота-ж тоді косарі йшли—п'ятеро. У сорочках білих довгих, у брилях. Звернули в двір. А на ході один бородатий гукнув:

— Го-го!.. До пізна додержала суча дочка—заспали... Здорові були!

— Здорові, здорові.

Поклали коси, задиркали «азетом» на цигарки, заговорили... Аж доки цигарки не заблищали в усіх, тоді—за коси. І дід тоді-ж підвівся, бо Гашка бігла з дійницею. А з будинку дитячого Марія йшла. (Їхня корова теж тут, у колективі живе з колективськими в одному сараї). Пішов телят дід залучити. А на ході все мимрив щось беззубо... (Горобинятка встали... молочка похотіли)... І од очей, як і раніш—зморшки променисто.

.....

За селом—зелено-зелено. І по хвилях переливи червоні—(од сонця).

Шляхом гнали худобу на пашу. Потрешкували хлопці батогами. Ішли косарі—коси на сонці блищать. Ще гнали худобу... Ішли косарі—сім. У сорочках довгих, у брилях. Говорили голосно. Де-коли й сміх—(з молодших)—прискав. А Гарасько марив у голос, як вони оце «Лиску» злучать на «пунхті» з бугаєм «натуральним», та яку породу гарну вивести можна.

— Ато—пустить, не розбирається—аби бугай. Ось і в Кипшаря—жуди воно?! Та я-б йому, як ото дівчата роблять—перервав би матню та й парубкуй на здоровля...

Сміх. Ще говорили голосно, жваво. Бо ранок—аж дзвенить—прозорий. І сонце, і зелено-зелено. А на хвилях переливи червоні...

Як до могили Червоної підходили якось мимоволі всі стихли. А в Авила брови суворо і з боєм зійшлися. (Тут і Левко його поліг. Колись—давно... Як ще були тривожні степи, як на спині горіли ще смуги чорні од шомполів)... Ішли похмурі й поважні. А ранок—аж дзвенить.

У Хведора очі затуманено. А обличчя загоріле—під вітер до сонця... (Ех, і він тоді рубає! Не одну «окарду» зніс тоді й він укупі з головою. Не один погон золотий рубанув)...

Ішли похмурі. А ранок—аж дзвенить. А на хвилях зелених—переливи червоні. (Од сонця? Од спогадів?).

На могилі високій Червоній полинь сивіє. Маленьке дівчатко обшарпане, а в вінку з волошків, стояло—дивилось на сонце...

...Ішли.

*

За хутором буржуйським зруйнованим зелені хліба переливалися. Хлюпались на межах. У синю далину плинули—хвилями-хвилями... А меж зелених хлібів розкидано чорні плями баштанів. Як латки чорні жовтими хрестиками в соняшників попристібані... По них—постаті білі, зігнуті—полільниці. Підведеться яка, спину наболілу розігне, над очі—долоню од сонця і навкруги гляне. А навкруги—зелено-зелено. В молочному курному тумані по шляхах курних вихорі гасають...

(Юга)!

І горить обличчя од неї, і смага на губах. А в роті—піски, піски... (як там, за шелюгами). І на зубах пісок хрумчить.

На Зозулиному баштані пололо трое: Хведорка і дві дочки хазяйські. Фрося—тендитна, а хустиною білою усе обличчя закрила, лиш очі блищать—не загоріти-бі! А ще—десь колись у гімназії вчилась. Тому сапою недбайливо—цюк... цюк... А кущик підцюкне—зойкне стихенька роблено і очі під лоба, потім на сестру скосить. Та швиденько сапою затопче-затопче. Але од Горпини не сховаєшся—уже вздріла, уже й очі зло блиснули, а губи надула:

— І-і, дурепи шмат!

«Дурепа»—це тяжка образа для Фросі. Вона спалахнула вже, але роблено спокійно повертає обличчя й з несхованою злістю питає:

— Ну та й чого ти губищі свої надула?

«Губищі» підкреслює. «Губищі» для Горпини образа: не гарна вона, а ще оті губи—ой!—Тому лайка розгоряється. Пригадуються «З класи ще й 4-ий коридор», що їх Фрося «пройшла»... Якись срамні сцени. Якийсь «жених», що приїздив сватати, та як угледів «губищі»—і за 15 дес. приданого забув—утік. І ще... ще...

Хведорці аж неприємно. А ще-ж і сестри.—Здвигує плечима поле.

— Ану котра розумніша?—загадує собі.

Сестри лаються. Довго. Нарешті стихли таки. Виявилось—Горпина розумніша. А може поборена і тільки тому стихла. (Хведорка замислилась була і їхня лайка повз уха їй пролітала).—Хто зна. А зараз губи облизує Горпина засмаглі. Фрося—та ні... Як не було нічого—цюк... цюк... і наспівує тихенько:

Мой уголок я убрала цветами...

К вам одному неслісь мечти мо—ої...

Враз обірвала голос і випросталась. А тоді, на сапу спершися, з усміхом глянула на Хведорку. Спитала:

— Інтересно мені знати, ну про віщо отак ви із ним балакаєте, як зійдетесь?

Дивилась з усміхом. Хведорка почервоніла враз і ще нижче з сапою до землі нахилилася. Горпина грубо й сердито тоді:

— Найдуть про що. Найшла інтерес який.

— Я з тобою не розговарюю.—Розтягаючи слова, одмовила Фрося. Ще дивилась на Хведорку з усміхом. Прохала:

— Ні, справді—скажи. Чого ти? Хіба тут хто є? От ми бувало в гімназії, як зберемося дівочки, то чого-чого тільки не балакаємо. Хіба-ж що?.. Ну от зіходитеся, де там ви, на вгороді чи за загонами. Ну? Букету-ж цвітів він тобі не приносить. Ну а як? Підійшов, схопив ручищами. А вони грязні і так землюкою од них, ріллею й несе. Він мабуть увесь ріллею... і чорний увесь.

Дівчина здвинула плечима. Прокіп згадався отой, біля ставків в оту ніч... Як говорив він:—...«ми пахнемо ріллею»... Хотіла сказати. Не сказала. А тільки, допововши до краю—(вже в головах жито чуло було:—шу...ш...), як раптом розігнулась і глянула з усміхом на Фросю. Кинула:

— А хіба, як ріллею—погано? А я люблю і ріллею як пахне, і жито...

Вона вирвала з-за межі жита пасмо і піднесла до обличчя.

— Ой, як пахне—зелено-зелено!

— Пахне зелено?

Фрося засміялася:

— Ти цілі Америки odkриваєш: пахне зелено. Як же це?—сміялася.

— Ну... гарно—зелено. От і ріллі... але, як запахне, я так і пригадаю одразу, як іще маленькою була... Як віщі пасла по стернях... А дощі, холодно... і так пахло тоді ріллею...

Вона замислилась й очима наче в себе дивилась. Потім одірвала очі. Перекинула сапу на плече і в той край пішла за Горпиною. У межі посідали. А Фрося ще «козу» свою доганяє. Вернулася згодом розчервоніла й зла.

— От вам саме в комуну.—Буркнула:—захопили, де вузенькі рядки... не цюкне ніяка вже зайвий раз.

— Та рядки-ж однакі.—Хведорка це.

Буркнула щось Фрося. Кинула сапу й почала збиратися. Сестра дивилась мовчки на неї. Врешті не втерпіла таки, і як та кохточку наділа, а сапу на плече скинула, спитала грубо:

— Ну та й куди це?

— Додому.—Фрося брови звела:—чого ти так здивувалася?—Додому. А чи може мені просто з баштану прикажете отак і на виставу йти? І гриміруватись не треба...

— Та ти на сонце глянь.

— А, нужне яке!

Крутнулася й межею подалась... А вітер шелестів житами, матляв кустиною білою на дівчині, рвав, кидав уривки романсу:

...Благодарю—у вас...

За то что ви-и... на зов мой не-е пришли...

Горпина аж жовта од злости. Це—кара божа, не сестра. Там училася в гімназії—баршню корчила з себе: прибрать і духаминапахатись... А Горпина—роби, дурепо! і ще думає, що подарує вона їй—як же! Думає—забула вона їй:—і «плаття»—їй усе краще справляли... Як раз подарує! Ото 5 дес. провчила, протринькала, так свої п'ять. Дулю з хвостом тепер у придане, а не 15 дес. (У зозулів 30 дес. і дві дочки).

Це Горпина хвилювалася. Хведорка не втерпіла й засміялася голосно.

— Чого ти?

Збрехнула Хведорка:—пробі чудне згадала щось. Але Горпина насторожилася і мов води в рот набрала. Сиділа—цюкала сапою сердито. Потім по баштану очима пробігла.

— Багацько ще доплювати. А треба—неділя-ж завтра. А в понеділок громадитимуть.

Підвелася.

— Ну ти-ж тут, Хведоро, поли швиденько, а я по воду сходу.—Сказала і взяла тикву. Хведорка й собі підвелася. Мовчки почала полоти.

— Поли швиденько. А пити як схотілось, як після оселедця. (Всміхнулася). Не бійсь, як би отак спочивати й по воду йти—Хведоро, біжи. Ато бач. Хи-итрі!..

Дівчина враз аж засміялася. Розігнулась і глянула вслід дочці хазайській, що межею, як черепаха, поповзла до хутора розвалиного.

— Чудні! І досі за придану землю лаються. А на ній бідняки вже п'ятий хліб ось зніматимуть. Чудні!.. Ну що як би Прокіп оце почув?—О, так би й спалахнув:—комуни-ист!

Замарилась—стояла. А на устах усмішка рожевим метеликом затріпалась—(за Прокопа-ж думала). Раптом метелик рожевий спурхнув...—п'ятий хліб зніматимуть...—радісно їй. П'ятий хліб...—журно. (Чому?). Може, що й досі й одного снопа свого не з'язала—усе чужі. Може... А Прокіп каже:—...Прийшла доля й до нас. Де-ж вона—прийшла? Де?

Замислилась—стояла. Потім зітхнула і низько-низько нагнулась до землі... Цюк... цюк...—сапою. А в голові—думки, думки...

Сирота вона і Прокіп—безрідні. Як те перекотиполе вітром зірвало їх од корінця і покотило-покотило степом, по наймах, по чужих людях... А де спине? Чи вік цілий бути перекотиполем?..

Сумно їй. А зігнута спина болить і в очі жовтогогарячі плями. А в грудях, мов заліза шмат до червона—хтось кинув у груди:—палить-горить...

Безрідні—й вона і Прокіп. Усе й горе од того. А була-б у них хоч на курячий нізці хатина—о, жили-б. Землі б узяти в комітету. Робили-б, як воли... На своїй праці хіба спина болить, хоч і ломить її?—Не болить. А в своїй хаті, хіба прийде журба до них, молодих-зелених?—І затишно, і так спокійно-спокійно, не страшно. Ато—ну захорій зараз—під тином опинишся, під тином і пропадеш... Кому до тебе що є?—Та-ж бур'янина... А ще...—ну от старість підійде...

Цюкає сапою Хведорка. А самій здається—немічно мляво якомсь цюкає... А це ж вона уже стара. За харч у когось поле од сонця до сонця... Стара самотня і така безпритульна...

Сумно їй. А раптом всміхнулася:

— Яка, справді, бабуся! Гай-га!.. От Прокіп сміявся-сміявся-б, коли-б псбачив оце. А ще горнув би до себе і в очі очима тепло так...

Який він хороший і дужий—Прокіп. А вона—в журбі. Гай-га!

Пригадалось, як біля ставків отоді Іван Кишпарів чіплявся до неї, а він у пику вдарив його... Щоб не ліз. Ато в'язне та й в'язне хто зна чого... Гидкий такий, аж слизький...

— О, Прокіп дужий.

А ще пригадалося—замарилася.

...На зелене свято в Наталки у комірці ночувала. З левад із гуть прийшли... З Наталкою Максим прийшов. Був і Прокіп—до неї.. А Хведорці й боязко й хвильно. А очі в Прокопа од місяця так і тягнуть до себе на дно... Він теж хвильний—усе курить...

Поклалися спати. На кроваті—ті. Жирували, цілувалися, сміялися в голос... щось шепотіли таємно... Долі, біля кошлі з хлібом на кодрі—Хведорка з Прокопом... Пахло любистком, полинем у заквітчаній комірці, а ще травом пахло—потрушено травом...

...Пригорнулися—сплелися руками... А! Ніч така хмільна була, гірка-солодка!

Хвильно. Він цілував, голубив її. Дихав важко. Враз заломив руки їй до болю, й пекучо устами—до шиї... Аж дух їй забило.

Пручнулася дівчина, рванулася і—стихла хвильно—зомліла... Прокіп аж застогнав. Стиснув її, заломив. Потім рукою ніжно-ніжно по спині провів. А Хведорка й очима і тілом до нього—(вона зрозуміла)! Рукою по волоссі ніжно йому провела. Руками руку його знайшла—до очей собі притулила, а тоді—устами до неї...

...В комірці пахло любистком і полинем...

— Хороший він. Ато—ну, дитина-б. А тоді де-ж у світі білому подітисся! Хороший він. І так із ним надійно.—Прийшла доля й до нас... А де-ж вона, коли прийшла?

Замислена стояла, на сапу спершися, сірою бур'яниною на чорній латці в хлібах...

На обрію за могилою сонце червоне сідало. І вітряк чорний на фоні рожевому—крила, як руки, хрестом розп'яв. А хліба—хвилями-хвилями-хвилями... в рожеву далину. Й на них—переливи червоні... (од сонця).

*

У неділю вранці сонце вмилося десь за обрієм росами. Туманами утерлося, як рушником. А тоді радісно сміхом—промінням сипнуло—на лани зелені, на луки,—а по них: копиці, покоси... копиці...—на стріхи руді похилих убогих хат.

По-під віконню на рожках, на соняшниках жовтих, на бур'яні—ще краплі росяні. По стріхах цвірінькали горобці. А од майдану, де церква—бов!.. бов!.. (Глухо, бо з глибини сторіч)—Бо у!

Ішли люди по-під тинами—улицею курно. У святкових убраннях. Баби, дівчата—молоді в святкових хустках—«грішні». Де-не-де чоловіки—юрбами більш. Ідуть, гомонять голосно, у білих сорочках, чорні-загорілі. І балачки такі-ж загорілі, чорні:—про посуху, за жнива—(ось-ось, не за горами), за продподаток—який то-ж то накладуть... і ще-ще...

Гомін, голоси по улиці. Тихі, ранкові. І не як у будень, а якісь... святкові.

Проти Зозулиного подвір'я чомусь стихало. Потім—сміх:

— Диви. Ото паничі так паничі!.. Що, і заступ не бере?

Хату вмазано дьогтем: паничі срамотно так понамальовано і срамні слова. А Хведорка заступом ізстругує. Червона вся—сором, образливо. А у вікно, видно, Фрося перед люстром чепуриться до церкви, стрічки чіпляє на голову—українкою до церкви піде. А їй так до лиця!—Гукнула Хведорку з вікна—за чимся побігти треба. А Хведорка зло тоді:

— Не бачите, що роблю. І самій збігати можна.

Червона вся. І з якою насолодою рубала заступом ноги, руки «паничам». Мов винуваті вони—отак поприходили та й влипли дьогтяні в стіну. А слова срамні, наче теж вони гукали голосно своїми химерно здоровими ротами.

У хаті—чути в вікно, бубонів хтось сердито. Потім Фрося капризно заверещала. Ще бубонів голос старої господині—щось про «страм», про тягання...

— А, знаємо про кого це,—звела брови Хведорка:—У, чорти! Од улиці гукнув хтось. Чи її? Оглянулась—так, її. Прокіп гукає:

— Що то?

— А бач,—всміхнулась дівчина:—старости приїхали та гаразд не знаємо до кого-ж саме.

— Ну й покинь, сказав поважно. Потім позвав:—іди, лишень, сюди!

Папірця якогось у руці держав.

— Ну що?—підійшла Хведорка з заступом.

— Он що: підемо сьогодні до волости. Бомага оце така прийшла, щоб усі наймити, значить, до волости зібралися. Якесь собрание, чи хтось там виїде. Небезпремінно треба йти, бо—не ми, то хто-ж за нас?

Дівчина замислилась.

— Воно й іти... Та бач—напастюка-ж оце на мою голову,—сказала з тихим усміхом, хитнувши до хати—стругати ще треба, та стругати.

— А ти кинь. Яке нужне. — Аж похмурився Прокіп. Далі всміхнувся:—свого-ж панича унистожила. Ну ато хай іще баришні попостружать. Як раз два зосталося... Ну, збирайся.

Дівчина стояла задумана. Потім віями—тріп...

— Добре. Піду ось спитаюся.

Хотіла йти вже, раптом згадала:

— Бач, а ще ж хто? А Верка йтиме?—аж із неспокоєм.

— Йтиме-йтиме, як боїшся. А якби—ні?—примружив око парубок:—Ой, баби-баби—равноправіє. Як оті вівці:—«а Верка йтиме?»—перекривив він Хведорку не зло з усміхом.

І Хведорка засміялася. Очима ясно обдала парубка. Тоді зірвалась і весело в хату побігла. Прокіп ждав. Довго не виходила. Лиш чути було—лемент якийсь у хаті знявся. До воріт пройшла «вкраїнка» у стрічках—Фрося, та надута-надута чомусь. Потім стара Зозулиха з-за хати вийшла.

— О, бач хто каламутить. Нащо ти дівчину бунтуєш!—визвірилась гнівно:—Я платю їй—хай робить. Куди там іти! Находила вже—страму через неї не обберешся... У мене діти, заміж іти їм...—і понесла, і понесла «на всіх парах».

Прокіп мовчав. Хай каже, що-ж—слобода слова—(це—з усміхом). А потім нахмурився.—«У, відьма стара!» Так і хотів потаскати матюка,

аж із за причілка Хведорка виткнулась, у хустці червоній...—Ще по-сміявся. А пальцем посварив Зозулісі і нігтем до нігтя, як ото гнид Биста!—«Ша!»—мовляв.

Хведорка вже за тином була. Прокіп наздогнав її й звелів зайти загадати Марії та Вірці. А він ось у вуличку—на де-кого гукне. Збиратися усім на греблі. А тоді левадами—в степ, і дайош Ковалівку.

— Цілою армією наймитською так і ввалимося—додав весело:—Ну йди-ж, серденько.

— Іду,—хустина червона. А віями—тріп...

На греблі під вербами уже збиралися. Хлопці-малеча—трос їх, закурювали заклопотано—(ну, старі й край!). Під вербою обіч дівчатко облягане стояло несміливе. А на греблі сидів Оверко, робітник Кап-ляного. Й сердито зтягувався скаженим самосадам. Санько, ото в брилі, аж закишлявся сердега, як смиконув—(то-ж випросив).

— У, соплі,—з призирством глянув Оверко на нього.

— Е, хай йому, скажений дуже.

А от Миколі—то плювать. Зтягається на всю, носом пускає. Хочеш—очима? Е, різатиме: скаженуватий таки.

Оверко похвалив. Пробі—добрий козарлюга з Миколи буде. Як от Тарас Бульба... Ну, а поки до Тараса доросте, нехай лишень на горб—вигляне.

— Де вони там наминаються в трясці.

Микола заохочений побіг на горб у вуличку. За мить назад несеться.

— Не видно!—загукав:—пішло щось двоє, так то до церкви.

Оверко матюкнувся злий. Зтягся сердито цигаркою й сердито у воду очима, де, видно, одбилися його ноги босі, рука цигарку держала, а обличчя негарне, віспою зрите... Ще матюкнувся:

— Жди їх, як панів.

Од верби дівчинка та одійшла—рвала вже якісь жовті квітки на березі ставка. А Микола на осіці раптом гніздо гав'яче вздрів—бриля об землю, і, як кішка, на оту осіку. Ті, двоє, позадирали голови і аж роти пороззівляли. А Микола—вище вище, доліз.

— Не бий, не бий гавенят,—гукали знизу:—понадимаємо...

— Кидай—хапатимемо.

Микола кинув одно.

— Е, вбилося,—з сумом хлопці.

Тоді ще одно впало, ще одно, ще...

Оверко чвіркав байдужо в воду крізь зуби. Раптом од улиці почувся сміх і троє дівчат збігли з горба. Розчервонілися і хвильно прудки їм. Сміялися. Верка підійшла навшпиньках до Оверка ззаду й рум'яні очі йому затулила. Сміялась. А він матюкнувся, одірвав руки, сплинув—сміх ув очіх у дівчини. Блиснув очима і ніздрі роздулись, а рум'яно—хап! за руку.—А!—вирвалась. Крутнулася, сміхом бризнула і з греблі до води побігла. (Там дівчата вже ноги мили). Од улиці ще бігло дівча маленьке. І йшли Прокіп та Лаврін, що в попа служить.

Підійшли.

— Ну, вармія, усі?

— Мусія ще немає, Килини, малих нема.

— Ну де-ж їх візмеш тепер. Загадали в свинячий голос, як на пашу де-які погнали вже... Буде вже так—сказав Прокіп: — підбирай-мося й зашмалимо.

А поки що закурили хлопці. Дівчата на кручі посідали—хай ноги обсохнуть. Весело з хлопцями перекликалися. — Такий день:—сонце... степом вервечкою іти кудись... хтось виїхав до них...—Уперше день такий видався, і сонця, стільки сонця!..

— Прокопе, та чого-ж бо до волости?—з дівчат якась.

— Хтось виїхав, пробі.

Микола встрав і собі в балачку:

— Дядько Авило казали, що й «спіхтак» буде.

— Ото!

— А може...—це Верка—в комуну записувати будуть. Бо чого-ж наймитів самих... ото добре-б. Оверку, підемо?

Оверко лише чвіркнув крізь зуби і матюкнувся. Ну її, мовляв, к такій матері. Верка без сміху тоді:

— От і дурний. Думаєш штани такі драні носив би, якби в комуну пішов...

(Біженка вона з Білої Русі, ще під війну. Та так залилася й залилася—звикла вже. А іноді й досі: «пішов»... Чути це—гарно.).

Ні, Оверко не згоден, що-до комуні. З призирством чвіркнув крізь зуби і головою похитав. Не «наравиться» щось йому оця вигадка:—теж кріпацтво вертається. Тут усідумки—в люди, на своє господарство вибитись, аж воно на тобі—в гурт. Так краще, мовляв. Да да... Що тут йому аби на хату стягтись. Землю тоді з комітету-б узав...

— О, чому пак не так,—перебив Прокіп:—хату та до хати. Орати не будеш же собою та жінкою,—тягла треба... Е, багато, брат, треба, Оверку. А толку—отак у жменю і все.

Запалився парубок. Затягся цигаркою хвильно. Бриля—на потилицю.

— Ти лиш послухай. Ну от 5 д. норма в другого. Цілий день з ранку до ночі на своїх смужечках товчеться він. Як слід не виоре—(здохлякою не виореш!). Не вродить у нього. І як не крути, а туди-сюди і не їв, і босий—і в кошлі порожньо.

— Це—вірно. Що з'їв—ото тільки й його.—Погодився й поважний Лаврін:—та ще й із'їсть як там.

— О, не журись, смашніше нашого,—це Оверко з усміхом.

— Смашніш. Ми що?—Наймити,—повів Прокіп очима,—та не вік же нам наймитувати. От подивитесь—літ через 5-10 яких по селах, як печариці після дощу, пужнуть колективи, комуні усякі... Є-ж уже. От хоч і в нашому селі. Звісно, тоді не такі—дужіші будуть. Десятин 500—1000. Робити машинами будуть, з агрономами. От і хліб родитиме і всячина. Як було по якоміях колись. А люде колектив—хазяїн... Попробуй тоді на своїх 5 дес. Сам до нас прибіжиш. Дітей, жінку на оберемок і—«пустіть, Христа ради!» Ато хоч пропадай.

— Не пропадеш, трясця тебе не візьме.—Це з-за кущів з левади Мусій виринув.

Дівчата так і накрили його мокрим рядном—лаяли:

— Годився-б у комисари. Ич, жди його, господина.

— Успіємо.

Ще закурив з хлопцями. А вже тоді знялись і пішли стежкою—спереди дівчатка—пастушки, Хведорка, Верка ще... Іззаді—хлопці. А малеча-хлопці, ті жаб на березі ще лушпарили. Потім за—спереди—цілкі кілки на плечі і—гила навпростець по між вербами.

За селом з левад у степ звернули.

— Ех, і зелено-ж, зелено як. А сонця!.. А хустка червона сміхом дзвенить!..

— Е—ех!..

У Ковалівці на вигоні в Сельбуді, мов рій у вулику:—Гу-у... На—сходах того і все наймити, з усієї волости. Загорілі, в дранті які, вимучені. А голоса дзвенять і сміх бризкає.

Конференція ще не починалася.

На сходах, на траві у холодку сиділи хлопці юрбами—курили, дівчата—геп-геп-геп... Шумно. А над дахом прапор червоний майорить високо і на стіні—афіша фарбована:

сьогодні в неділю . . . виставлено буде:

«НЕВОЛЬНИК»

драма Т. Шевченка

ціні

На вигоні малеча собак ганяла. Дівчата обіч гралися «в гусей».

Раптом дзвоник. Підвелись, зашуміли, повалили в широкі двері. І малеча забачила—як горобці з вигону пурхнули...

Повно у залі. Багато облич загорілих молодих. Багато очей. По залі розбігаються. А вона завітчана сосновим віттям. По стінах портрети—дід у шапці, ще дід кучерявий сивий, Ленін... На сцені—хор якимсь барвистим.

«Інтернаціонал» перше було. А стихло—голова волвиконкому прорвався у вінок той і говорити почав. А сперш тепло очима всміхнувся. Може, що сам отакеньким—показав рукою він на дітвору—блукати по наймах почав...

Блукати по наймах—це добре знає кожен із них:—Гірко! Рвати руки на чужій праці, ламати спину, губити здоров'я... І за що?—Щоб у животі не бурчало, за харч!.. А в маєтках у розкошах хто то раював—поміщик, куркуль... Де лиш у злиднях бідняк заплутається, павук усе павутиння снує...

— Багато їх,—махнув рукою голова назад кудись за «село». (На задній стіні—село, декорація намальована... степ...).—Та нас, бідноти,—більше!

Очима обвів аудиторію. І кожен у залі до найменшого пастушка, раптом відчув обіч плече чієсь, голову спереди, ззаді дихання чієсь—(Багато їх!).

Говорив іще—будив спогади:

... Ех, і шуміли-ж степи у 17 рік, в осінь молоду червінкову... А ночами хвилями—палахкотіли заграви десь там, за обрієм... А біднота ранком землю ділила—міряли.

— Нема панів. Порожньо в маєтках... і шляхами грузькими колії прошально...

— За кордон? — К чорту!

— На одібраній землі ми хазяї тепер. Ми—голота колишня.—Згучав голови голос: —ось уже п'ята весна—сіємо ми, п'яте літо—жати будемо. І не з снопа, а все собі... А земля—чи не поріднішала нам—(хіба давно мачухою була?). І ми степові рідніші.

А чи-ж усі?

Тиша. Голова тоді ще очима обвів і тихо з притиском:

— Ні! Є ще пасинки в нього і досі... Пасинки степу—це ви... Бідарі латані, пролетарі... Немає кайданів на вас—збито, руки мозолисті праці вільної радісної тремтять... А життя на куркулячі ріллі, стерні загнало вас...

По економіях, по куркулях захопила революція їх. Спорожнили маєтки, які димом пішли, розібрали худобу—наймити розбрелись по степу. Де-кому притулитись було куди, а інші—пасинками блукати... А Неп, Голод 21—22 року ще скільки вирвав, штовхнув з руками одними на шляхи биті...

Тисячі їх тепер. Воріття їм немає, бо ні хати, ні родини нема у 50%. Бо руки в мозолях, то єдине, що мають...

Єдине? Ні. Мають ще землю од обрію до обрію, а ще влада у їхніх руках.

Тому—не хмарні дні спереди, а буде соняшно, ясно. На попелищі старих панських гнізд уже в'ють нові гнізда собі бідарі:—артілі, колгоспи, комуни... по економіях колишніх—скільки вже їх! Це заводи хлібні майбутнього. Це будучина їхня—наймитська... І шлях лише туди лежить, а в бік нема шляхів...

Скінчив голова. Оплески в залі. Зашуміли, заговорили сотні уст, а очей сотні—зоряно. Й обличчя розчервонілися, хвильні.

На сцену хлопчина молодий вийшов. Стихло—заговорив палко й захоплено. Про армію тисячну наймитську, розкидану по степу широкому. Про неорганізованість її. (А в єдності-ж — сила!). Про долю їхню...

— Ех, через 10 літ яких,—запалився промовець:—Не впізнаємо ми степу свого. Себе самих не впізнаємо...

Запаливсь, захвилювався. А руками, мов степ обхопити хотів, очима зірко кудись—чи не бачив і справді вже—широкі, межами не порізані лани золотого збіжжя. Прислухавсь—чи не чув справді моторне дихання тракторів...

Це—жнива. Якась комуна жне. Хліб буйний, золотий. На гони далекі—жатка за жаткою... Бренть повітря сонцем залляте. А слідом комунари молоді—хлопці—дівчата, перевесла ті—миг, миг... і снопи, снопи... слідом.

Копи, копи...

А як сонце сідало—в комуна верталися. Як зграя молодих птахів. Із сміхом, з жартами... (Не втомні й радісні).

В сутінях у долині село. З краю—економія бувша «панська» в огнях... Вилився в широкі ворота. Зашуміли по подвір'ю, по будинках...

В саду на столах виликів—(як те весілля!) вечеряти. А в небі—зорі... А в саду—солов'ї... А на луках за ставками—тумани стеляться...

Поет—хлопчина той. Так запаливсь і запалив серця молодим слухачам, що в латках.—Плескали гучно. Очима сяли. Плескали.

Потім іще жінка якась із Жінвідділу говорила. Ще хтось. Тоді—з наймитів—один, ще.. іще.. Не красно говорили і рухи незграбні руками. Та слова дебелі зате, і думки здорові, м'язисті.

Хто скаржився на хазяїв, на тяжку працю,—а платня яка та! Закликали до єднання. Бо лише в єднанні сили набудуть і на боротьбу за долю свою, і на будівництво життя нового... широкий шлях простягся в рожеве майбутнє... (—Зіходьмо-ж на той шлях!).

Багато говорили. Немов запруд прорвав струмок—наймитські болі, латані радощі, надії несміливі. І потекли бурхливо каламутні... Бреніли весняно. І в грудях у слухачів—і весняно і каламутно:—«Ми—хазяї... Од обрію до обрію—наше... Через 5—10 літ себе не впізнаємо...»—Це—гарно. Це—через 10 літ. А зараз? Хоча-б крапилиночку!

Мов аж хмільно у головах. І повітря виснажине—вікна розчинили. З надвору тоді влилися шуми у залю, уличні, святкові. Ішла молодь з гармошкою по улиці...

Перерва.

З шумом вилились надвір. Закурили, заговорили. Обличчя в дівчат розчервонілися—мов мак цвіте. Аж вітер не втерпить—сукин кот,—налетить та жартівливо—чмок ув обличчя і геть із сміхом подається. А дівчина ота й собі всміхнеться і хустку на голові поправить:—у, який-бо!

Підійшла молодь з гармошкою. Біля ганку танці вже. А в будинкові молотки застукотіли—це до вистави готуються. Метушились козаки-запоріжці по-за кулісами. Кінці столу проти суфльорської будки сиділи—голова, хлопчина отой, жінка й оточила їх ціла юрба наймитів. Розпитували про щось. А ті щось записували.

Надворі гармошка аж захлибалася. Гупали ноги у танці. Із-за голів на товпу видко голови парами—«польки». Хлопці—дівчата—ковалівські, з Вітрової балки, кацаївські, лотовинівські... Поспліталися навхрест. І Верка-Білоруська з якимсь «кацапчуком».

Шумно круг Сельбуда. Біля колодязя вервечка з молоді і сміх. До хат бігали—це «в гості». Приносили хлібиння, молоко в глечиках... Розташовувались весело на траві зеленій і підобідували.

А гармошка не вгаває й на мить. І в піску на вулиці малеча «у красок» бавляться. А хлопці—ген ген аж на луках «у банду» грають...

Нарешті із залі дзвінок тоненько.

Шум. Підвелись, заметушилися. Повалили в залю...

(Ішов «Невольник»).

А сонце на полудень—вибухнув Сельбуд в-останнє оплесками. А в двері широкі з шумом повалили наймити—розсипалися шумно по вигоні, порвалися на разки—по вулицях. І за село вервечками шумними повалили курними шляхами на всі боки, по-між зелених хлібів.

Сперш перекликалися шляхи:

— Го-о!.. кацаївча—не!..

— Го-о?..

— Так у неділю-ж прихо—!..

— Прийдемо-о!..

Далі розходились шляхи. І голоса падали підборкано в хліба—не долітали вже. Оверко в-останнє тоді хапанув повітря й тюкнув до білих цяточок ген-ген у даліні за балкою, по дорозі на Кацаївку. Цяточки збилися—стали. І голоса звідтіль тихо, розріджено, жіночі—хлоп'ячі:

— Гі-і!.. Го-о...

Ще Мусій вигукнув, Верка. По павзі ще Мусій, як лев. Аж Маруся кинулась:

— А, бодай тобі. Іще заглушиш.

Ляснула по плечі жартівливо й догнала дівчат—вплилася в гурт руками обом за стан.

Співали якоїсь.

Спереді бігла малеча. Ззаді йшли хлопці поважні. Розмовляли жваво. І веселі були. Один Оверко все посміхався насмішкувато тонкими губами, а в розмову, як палицю в колесо іноді стрімляв.

— Ну-да. Казав же, що кріпацтво повертається,—так і є. «Жне комуна.. Жатка за жаткою...»—перекривляв він хлопця того молодого:—Горить під руками. Ото дружні такі. А й не бачить він того, що Мусій ген по за копами слоняється—лодарює. А ген за стайкою ще хтось...—(це з усміхом).

А хтось:

— А Оверко де?

— О, Оверко.—Оверко не дурний: в одне ухо слухає, в друге вилітає. Він на умі собі... О—виклепав косу, помантачив, жінці підморгнув:—ну, жінко, крутись! І поніс брат наскрізь через усі гони—шарх! шарх!.. А комуна ота нехай собі тракторами трахка... Ми помаленьку собі, по-дідівському.

Співали дівчата. Хлопці говорили—ішли. Потім підтягати почали. І Прокопів тенор бренив, а рукою задумано колосся гладив вздовж шляху за межею. Враз хапнув-вирвав пасмо ціле і в руці стиснув, другою Мусія обняв поривно.

(—Ех, і зелено-ж, зелено як! А сонця! А спереді хустка червона сміхом дзвенить...).

— Е—ех! Хведорко, ану: «Ой вербо, вербо...».

Дівчина оглянулась і ясно обдала парубка очима. Почала тихо:

— Ой, вербо, вербо, де ти росла?..

— Що твоє листячко вода занесла...—підхопили хором усі.

А степ принишк житами—слухав—заслухався:—принишк житами...

*

Видко було вже внизу в долині село розкидане. З краю хрестами—дрімотні вітряки. Левади од лук...

Ішли парами. А малеча—ген-ген, лиш курява їм у слід. На стежку, що навпростець через левади, Верка з Марусею звернули—(їм так ближче). А хлопці і Варка з ними—шляхом ішли.

Прокіп іззаді. Хведорку за стан обнявши. Ішли так. Враз зупинився і довго дівчині в очі дивився. Припав жадно устами. А стан—аж заломив, аж хруснуло... Дівчина пручнулася і з сміхом в очі вирвалася у парубка.—Од нього. А він—гнатися. Де сміх розсипався—туди... Тікала Хведорка, сміялась... А раптом—шмиг, на межу межи житів. Глянула з зелени—ще засміялась. (Хвильна така). А очі кличуть... і Прокіп хвильний. За нею межею. А вона од нього, задкуючи далі-далі... і руки розставила тривожна, стсрожка...

Враз—лише скрикнула: о, Прокіп—вітер той же. Кинувся, схопив. Ще вп'явся в обличчя... Потім, як п'яний, одхилився і бриля скинув... А вітер волосся йому тріпав-чесав...

Ішли межею. Куди? Не видко села вже—в долині за хлібами. Навколо—ой, зелено-ж, зелено як! А сонця! А спереді хустка червона сміхом чому не дзвенить?—Тиха, тиха ішла. Ще й головою похилена...

— Ех, Хведорко-серденько!—раптом поривно бриля надів парубок, а дівчину за стан обняв. Брів житом поруч:

— Глянь, як зелено, ясно. А ми молоді, дужі... Ех, плюємо на все!..

Він ясний заглянув Хведорці під хустку червону. А вона поривно зірвала її з голови й на Прокопа закохано глянула. Мовчазна була.

— А так, серце—плюєм!

Рукою змахнув угору, а рукав широкий сорочки латаної та лікоть її оголив—дужу, мозолисту...

— О, що нам іще?!

Дівчина закохано дивилася. А він хвильний, поривний, заговорив:

— Який я багатир сьогодні, Хведорко. На душі ясно так. А степ—куди не погляну—хіба не мій?—Мій! Я—багатир страшенний. Хочу—іду межею. Схочу—хлібами буду брести:—мос-ж... А пополовіють жита—ех, і розмахну ж косою... А Хведорка снопи за мною в'яже...

Всміхнувся до дівчини. Помовчав. А тоді ще всміхнувся. Пробі—це на Оверкову стежку скрутнув. А, цур їй! Мучить парубок—(Оверко) сам себе надією зачуханою... Е, де вже там нашому братові у хлібороби-власники пнутися... Плюнь на це й ногою розітри...

— Один шлях перед нами, серденько...

Замарився. Дивився в долину і може в уяві—лани збіжжя золотого зашелестіли повним колоссям... Тихо-тихо... Гне колосся стебло... А гонами—жатка за жаткою... І молодь снопи в'яже—багацько їх, і він, і Хведорка, і...

Може... Бо чому ж обличчя так сонцем залляте у парубка?—Ще всміхнувся. Зупинивсь раптом і, випустивши дівчину, скинув бриля й на землю кинув. Тоді кисета витяг і сів на межі. Викресав—закурив.

— Сідай, Хведорко.

Дівчина за межею в житі волошки рвала. Підійшла, глянула задумано кудись у степ, у далину, й тихо опустилась на землю. Прокіп голову на коліна їй поклав. Лежав горілиць. А перед очима—синь-синьо:—волошки, очі задумані, небо... Навколо жита шелестіли. І сонце червоно з-за жита обарвило волосся Хведорці.

Сиділа задумана. Рукою в волосі любому плуталась. А очі—кудись... Потім на Прокопа впустила затуманені, просто ув очі йому. А руку до чола притиснула і брови з болем звела...

Враз Прокіп—за руку. Стиснув, потяг,—аж обличчям дівчина до його обличчя прихилилася. (Відблиск червоний на волосі погас)... А очі—до самих очей. І груди—хвильно...

— А!..—обірвано стогін.

Палко голову Хведорка до грудей собі горне—голубить... Хвильна. Млосна... А він наструнився, руки розп'яв—і заломив її... Упав з нею в очі її затуманені,—в сивий полин...

*

Летіли дні соняшні, сухі—аж дзвенять. Світанком десь на сході за обрієм фаркали крилами стиха-стиха. Ближче линули... І од змахів крил вітри суховії степом летіли, хвилювали хліба, палили хліба... А земля порепалась—суха, аж дзвенить. І од вітрів суховіїв смага на ній.

А вечером на заході червоному стихало фаркання крил. Далі, далі...—стихало. В житах тоді вітри до самої землі засмаглої припадали і—тс!..—сплять...

Ночі—безросяні.

— І що воно буде! Гинуть хліба. Не 21-ий бува вертається?..

На сходці мужики заклопотані. Переписують землю, це—для податку.—Який накладут тож то?—Та вже шкури здирати не будуть: «там» люди з пойняттям—розберуться.—А вчора бачили—«автомобиль» котив шляхом; на перехрестній дорозі став і якісь трое—комісари, зви чайно,—у план дивилися, на хліба розглядали. Потім, як вітер—лиш куряву зняли шляхом...—Куди?—Хлопці, що пасли край шляху, аж за байрак гналися, а тоді пробі,—на Ковалівку поїхали оті... Як вітер, хиба збіжиш!..

На Параски ходили з кропилом, з попом, з охрестами. Біля Тетуринога колодязя воду святили; дощу молили. А на степ не пустила Сельрада:—«топтати хліб?—Не треба!»

А дні соняшні сухі летіли—пролітали.

— І що воно буде?!

.....

Степ—сумний. І далина—синя, задумана. А над хлібами вітрі сухої летять, палять хліба... Ой, і журно ж колосся худе шелестить...—Кому скаржитись?—Хто межею бреде з головою похилою—тому!.. А на чолі думи мужицькі борозни-зморшки глибоко проорали...—Тому!.. І в очах неспокій. А рукою взяв колосків вирвав пасмо—похитав-похитав головою.—Йому, йому колосся із-за меж тихо скаржиться. І розуміє він, і болюче йому... Та що-ж... Ех, злидні злидні.—Чи не вказав би на пар він рано-пораненько... Розпушив би, посіяв би за часно. Бороною розчесав би чепурненько...—Роди на здоровля!.. Та ба—...

Підвів голову мужик, на лани-латки поглянув.—Хвилі по них. А колосся з сумом:—шу... ш... ш...Ген—Зозулина латка на пару на апрільському—нівроку собі. (Диво яке: куркуль, пара волів...). Ген—клином зеленим «комуническа» озима—бач, аж вилискує на сонці. Ще жито їхнє. Ген ще чиєсь... А то...—Ну ось Темурина смужка—насіння не збере. (Ралом подряпав. Пізно посіяв...). А Єхремове, а його?

— Ех, злидні-злидні!

Брів межею тихо, як привід... сумний. Колосся до ніг йому з сумом лащилося—скаржилось. А по степу вітри сухої летять—палять хліба. І захід червоний—(вітер і на завтра).

— От би дощу нагнав. А може... Це-ж і молодика саме.

Став на межі—принишк, наче в молитві:—дощу! А на обрію на полі червоному—чорним хрестом вітряк підборканий маяче...

*

На молодика саме й Хведорка ждала... крови. А її не було.

— Ой, невже ж зайшла на дитину?

Очі тьмано дивились в задумі. І брови болісно стрипнулись. А уста—тонкою лінією кінцями донизу... І враз тихо тихо лінія та зламалася в усмішку тиху замарену. А очі в задумі—за тин, за верби на луки...

Замарилась.

А хазяїн із стога:

— Ану, давай.

Дівчина кинулась. Хапно набрала на вила пласт сіна. Навилник у землю—виважила. А тоді, червона вся од напруження, на стіг подала. Важко, бо високо—вершили стога. Хазяїн підхвачував, розстеляв, прибивав вилами. А згори на дівчину потрух сіна сипався на голову, на голі плечі—прилипав до спітнілого тіла... кололо під сорочкою.

— Давай.

Ще навилника подала Хведорка, ще... Із саду злегенька димом несло (то Фрося варення з черешень варе). Чутно співала:

— А боль не закрившіхся ран

Останється вечно со мно-й...

— Давай.

Хведорка ще скинула навилника на стога. Тоді обгребла чепуренько і подала в-останнє.

— Немає вже—аж зітхнула з полегкістю дівчина. У втомі опустилася на землю і, спершися руками, одкинулася назад. Очі—змежено. А в них—плями: чорні, жовтогарячі... (Хведорка не розуміла раніш—чому?—аж воно бач).

Хазяїн, чути, по драбині спустився із стога. Взяв граблі, почав обчісувати. З-за стога хазяйка покликала:

— Ішов би вже полуднувати, старий.

Стежкою з городу йшла. Побачила Хведору—аж зупинилися і зразу ж надулась.

— О, вже обердюжилася. Заморилась, сердешна. Так і жде, щоб усе підганяти її.—Похитала докірливо головою. Звеліла огірки позбирати. Вона оце несла вже цеберку, там рядків кілька од баргамоти проглянула, а Хведора нехай довизбирує.

— Поки пан-отець пополуднує. Боже мій, можна з огудиною похиривати, мовила:—та й собі ж на полудень візьмеш.

— Ось зараз.

Хведорка слух'яно перелізла через тин на грядки й почала огірки збирати. Зігнулася, а підведеться—ув очі плями чорні, жовто-гарячі розпливаються. Розгортала шорстке листя огудини, пов'ялої од спеки, а огірки в пелену кидала... Якось вирвала жовтий старий огірок, а з ним і пуп'яночок малюсенький та зелений-зелений. Чомусь посміхнулася тихо. Держала той пуп'яночок у руці, а сама в огудину опустилася й очима замарено через тин у садок... А з садка—дим сивенький і ніжно брєнів голос Фросін:

— Колиши мене, нене моя,

Колиши, як була я мало-ю...

Замарилась дівчина. Очі змежила. А звідкілясь виплило—глянуло обличчя Прокопове, мужнє любе... Очі всміхалися в нього. А Хведорка за бильце:—«Лю-лю, лю-лю, дитино...» Репіли вервечи, і тихо-тихо... А очі в Прокопа ясні, сміються...

Всміхнулася й Хведорка. Сиділа в огудині, а пуп'янок зелений—у руці. Малюсенький, зелений.—«Лю-лю, лю-лю...» Схопилася і засміялася голосно дзвінко. Засміялася—рукою махнула на грядки—в огудині шерхнуло: кинула щось... і раптом замислилася і очі замарено кудись...

...До Покрови їй строк. А що ж тоді? Як осінні дні мрякою затуманяться... Як дороги грузькі розчавлені поповзуть в затуманені далі.. Куди їй йти?

На ногах чоботята старі Фросіні—(це—в договорі), спідничина полотняна у бузині обарвина, свитка... А «воно» — малюсеньке... Це ж до Покрови вже кидатесь буде під серцем...

Куди їй йти?

Шляхи навхрест поплутані, грузькі. А дні осінні—сірі холодні, мрякою затуманені...

Розгортала шорстке листя огудини рукою, а огірків не бачила. Вирве який—укине в пелену задумано і ще в листі огудини—шур! шур!.. Аж і не листя то зовсім огіркове, пов'яле од спеки, а спогади, спогади... А вона розгортає їх, шуршить ними.

Шукає чого?

О, знайшла.

..В якійсь економії десь колись давно-давно хатина похила на «скотному дворі» стояла. Униз—байрак кущами терновими заріс. А з-за кущів сходило сонце червоне-червоне...

В хатинці тій жили. І було тоді гарно.—Була мама тоді тиха—ласкава. А батько з волами все. І брат, Василько—жвавий, усе по вербах за крашанками, Бувало... А підріс—у кузні почав робити...

— Де вони?.. Мама умерла. А де-вони!?

Мати умерла, ще отакенькою була Хведорка. Ой, плакало ж плакало, бідне. І жінки якісь плакали тужили:

— Та ой, хтож пожаліє-приголубить сиротят малесеньких?! А-а!..

— Та на кого ж ти їх покидаєш?..

Очі у Хведорки засльозилися на огудину зелену. Рука заплуталась у листі. А серце так заболіло-заболіло:—нема її! Не прийде, не гляне тихо-ласкаво, як отоді давно в рожевому тумані... Не приголубить, порадоньки не дасть...

— Ой, яка самота!

Засльозилися очі на огудину зелену...

З-за тину од стогу гейкнув хтось. А згодом хазяїн гукнув:

— А ну, Хведоро, поїдемо.

Дівчина схопилася і—млосна. Огірки висипала з пелени в купку на грядках. А рукавом очі тернула. Тоді тиха засмучена перелізла через тин у сінник.

*

Із Прокопом на той день Хведорка не бачилася. Десь на степу був він, а на ніч воли мабуть погнав на луки пасти.—Хто-зна. А тільки не було, не приходив.

А ждала ж як його дівчина—очі видивила:

В сутініх на тин схилилася на грядках од левади під осиками, та й замарилася. Та й забула чого стоїть, кого виглядає... Шерхне в бур'яні—кинеться, у темряву пильно очима вп'ється (вітер у соняшниках пробіг). Не йде. Ну де ж бо він?.. Болить серце нерозважне, неприголубине... Плескає острах холодними хвилями в грудіх...

— Де ж бо ти, голубе? Чому не прийдеш?!

Схилилась на тин—запечалилася.

А над нею осики листям зашепотіли таємні сумні. Дивно їм може—дівчина кличе когось, збентежена зажурина. А давно хіба

стут же на тин схилившись, сміялась радісна. А хтось зашелестів у соняшниках.

— Не ховайся, бачу, бачу!.. сміялася.

Із соняшників хтось у брилеві вийшов. Мить — біля тину вже. А руки дівчі оголині — за голову. А очі — дві зірки у них задивилися. І уста тремтять — кличуть, сміються...

..(Хиба давно?)

...У соняшниках тихо. Хиба вітрець набіжить — зашелестить у листі, в бур'янах... В горі листом осики шепотят тихі засмучені. А з-за верб на леваді, із лук — пісня тиха журлива брела туманами... та десь у траві — перепелиний крик...

...Хведорці до очей заплаканих дві зірки припали — задивилися...

*

На улиці під тином на споришеві зеленому, біля темуриного ко-
лодізя — народу того! (Свято ж сьогодні. Сонце). Порозсідалися, пороз-
дагалися на зелененькому мужики у білих сорочках, у картузах свят-
кових з чуланів-музеїв узяті на сьогодні. (Ще парубкували в них: —
хрисасті). Полузкували насіння повагом, пихкали цигарками... І улица
гула од розмов.

Навскоси через улицу вінком сплелись жінки на калачиках. У свят-
кових хустках, з дітьми в пеленах. І діти ще лазили навколо, черво-
ними тільцями вилискували на сонці. Більшенькі — на шляху «в баштани»
бавляться. Хлопці жеребцями баскими гасають — здіймають куряву. І — ска-
зано тварина, — хиба розуміє що: — летить баштанами, кавуни-дині —
толче... Ой, вереск же тоді на шляху. А вітрець куряву на мужиків
несе — наносить...

Єхрем тоді свариться пальцем:

— А, голопузі! Як поскидаю штани та жаливою... Не куріть, чор-
тинята голопузі!..

— Гу-у... Гу-у... — шумить улица.

На розі біля буржуйського сараю, де афиша барвиста і метушня, —
гармошка... молодь у танці... на зрубові цебер з водою холодною. —
«Які полагається на беседі, замість графина з водою —». Це Єхрем,
дотепний канальський. А од очей, примружених зморшки проміняться.
І вуся підстрижено — ну той же «європієць» і край... От тільки бриль —
житий тільки що «з фабрики» — (синаша у колективському житті стрілок
наламав), і штани сирові матністі. А руки чорні, мозолисті — такі вже
«наші, хохлацькі»...

Розмова на біжучі теми. По обіді це лекція у школі відбулась.
Ну й Петро Іванович — голова! (учитель новий). Це не Вера Павлівна —
усе до гори ногами поперекидав. І в школі і в мужичих головах...
(Бідовий він і студентом був колись, а потім — у партизанах, ув «освіті»... —
Голова!) Не хочеш, а слухавш його. А вірити чи ні?.. Та деж: — чоло-
вік — од без'яни. На планетах, ще може люди якісь живуть. А земля
наша така маленька-маленька меж іншими. Летить в зачарованім колі
віки, мільйони літ... А на ній, на шматках-суходолах — мільйони людей,
журашня: копошаться, радіють, б'ються... Одні — чорні з мозолистими
руками, ті — білі: пани. Повсюди це... — Про це й віриться. А от що, од
обяз'яни... про планети...

Як цілина мужицький мозок,—в чотирі пари його орати треба. І чересло аж брєнить. А думки одкраєє, переверта цілинні блискучі...

Дід Охрим ніяк не задоволений. Сердито смокче люльку і часто спльовує.

— Мелете кат-зна що. У «біблії» сказано: «і сотворив бог по образу і по подобию...» А ви—... Це «ліворучія» усе наробила:—бога нема, старшого нема, обезяну якусь вигадали...

Плюнув дід сердито і чубука знов у зуби взяв. А вже крізь зуби:

— От через те й життя нема. І посуха, і неврожаї...

— Зверніть на бога,—це хтось. А дід з захопленням, перекривляючи когось:

— «Сами дощі притягатимемо машинами...». Хе, дурні!—напритягаєте. Ось і в цю зіму, як у 21-ому, як відведеш останню шкапину «наврожаї» за 2—3 мішки жита, то на весну й щитай,—слободний старець будеш, попід віконню лазитимеш... Бог—це... ні один волос не впаде з голови без його волі... От просіть—і дано буде...

Хтось засміявся захопленню дідовому. А Гарькуненко:

— А ви ж, діду, просили з попом, з охрестами. Аж воно жито і в вас—на що моє нікудишнє,—а й то краще. Або от комуністів наших мотузяних—(хитнув з усміхом на Авила)—хліб, куди нашому, а вже ж такі безбожники.

— Бо земля добра—от і хліб. Уже ж із поливальниці й вони не поливали.

Єхрем примружив око і підморгнув:

— І не поливатимемо, діду, з поливальниць. А так, як ото в Америці будемо: із «яропланів» якийсь пісок «люстричеський» сипати на хмари будемо, а дощ—скільки нада тобі. Читав же Петро Іванович у газеті. А ще радійом хмари зганятимемо, переганятимемо... як ото вівці байбарою—треш... треш! Чого коли треба де: дощу—дощу. Сонця—сонця... От.

— Ні, а на це й справді можна надіятись.

— Конешне, наука брат діходе,—аж навколішки сховався бородастий незаможник Павло:—от нащо—«яроплан». До війни ти мені землю їж—не повірив би. А цей учора на Одес полетів один. І пробі—пасажирський. Просто на Ковалівку, на город. Потім, як яструб десь і зник меж хмарами...

— Що то наука.

— От і не вірь.

Єхрем тоді:

— Вірь не вірь, а беззастережно буде, як ото «олатарі» висказували. Не життя, а...—(не знаходив слова підхожого, тільки головою хитнув і бриля скинув поривно):—Ідріт твою наліво! От життя буде.—Хати оці на дрова порозбираємо, а побудуємо собі нові, на панську лінію.—(Це з успіхом, а од очей зморшки проміняться): Комуна тоді буде. У дворі, де пани наші ново-спечені (морг, не зло на Авила).—Так і буде в дворі тому—двір господарський: худсба там, машини, усяка всячина... А степ—нива одна. Лиш на стовби порізана, на шість: озимина, ярий, корнеплоди... Ех, діду Охриму, не пізнати вже вам тоді і з свічкою своїх 2½ дес. хоч і підкопували і все літо скіпці. Бо межі

зоремо ж. Як море тобі—степ розіллється... А дощі машинами притягатимемо—(морг на діда Охрима): А хліба того родитеме—завались... І машини чмихають—жнуть, в'яжуть. Тільки поглядай та сигару—німці ж курять сигари, а ми чим поганіші?—н-да, поглядай тільки та сигарою попихуй. От.

Дід Охрим одпльовується. В натовпі—сміх. І знов загуло, мов хтось рій струхнув із гілки:—гу-у...

Про землю говорили, що зараз у слободі боротьба йде:—бити на стовби, чи в безладді такому й надалі? Про злишки. Відколи земельна комісія збирається обміряти в куркулів, та все чікальста таке їй.—Нагінка їй. Про жнива—з неділі, хоч і грабки чипляй до коси—суша так. А врожай—ну нікуди. Ще місцями, де на пару,—так собі. От у Зозулі, в кипшаря, на колективському—добрий озимий хліб.

— Бо ж земля добра.—знов дід Охрим.

— Не з одного куска з вашою десятиною, що од Зозулі вам одійшла?—Авило це спитав.

— Та нуда. Обробіт теж, конешне, потрібний. А що там шкапиною вдієш. От хоча б і я.

Хтось:

— Ото ж бо й воно, діду: вся сила в обробці. Як обробиш, так і маєш.

Загомоніли, запихкали цигарками. Авило розгладив уса великі.

— Добра земля, дід каже,—заговорив повагом, певно:—мали ми добру і пальцями її мацали—от панська бувша, Сухотинови: 500 дес. шмат, та земля, як антрацит тобі ж уся. Що, по 200 пуд. не брав з десятини? Це ж на наших очіх. Це ж ми сами косили йому. 20-25 кіп поставиш,—от і 200-250 пудів.

— Було-було. Що правда, то-правда.—Загомоніли в натовпі.

— Ну а тепер?

— А тепер, — розвів руками Авило:—другий дядько з тієї ж десятини із соломом ста не набере. Хай уже сей рік посуха. А той рік? І то 50-60 пуд. Це й добе ще. Це в дядька й пика вся блищить, як поличка в плузі—радий такий. А що п'ять літ тому по 200 панові знімали—забули ми. А, нехай би нас злидні забули!—всміхнувся він у вуса.

Та чого забули—не забули. А тільки куди вже мужикові до економічного господарювання тулитися. Ні гноєм не завозиш, як у пана було—(худоби ж було тії!). Ні виореш. А з землі ж береш, то й їй давай—виголодалась за 5 літ. А хоч один одвіз віз там який гною у степ? Де там. На підмет його. Бо то, мовляв, така земля: сьогодні-моя, завтра—Грицькова, після завтраго—Стецькова... Ще от після закрєпки, хоч помалу почали. Та й то на свою «рідну» усе влучає. Чи перевороту й досі ждемо? (Гай-га!). Знов же оранка. Хоч і супряга, а всеж далеко куцому до зайця. Ну й родить так. А далі, либонь, і того гірш буде. І можна сподівитися...—Ну от десяток-другий літ. Народу розплодиться... Що ж із землею тоді? Чи й ще оці скибки перекраювати? Ніде й шкапиною обернутися буде, хоч заступом копай... А воно ще посуха рік немов, другий...—Щитай: пропав народ!

Це в натовпі, як рій гуділи-міркували. А Єхрем аж до цебра з водою схопився,

— Ех, і життя ж буде.—сміявся дідові Охримові в обличчя. Плювався дід:

— Ні, в комунії твоїй щастя. Теж кріпацтво — щитай. Прикащики, управляючі... Та все з жидів понаставляють...

Біля комуни й затопталися.

А улица вщерть заллята сонцем. З калачиків сміх жіночий сипався дзвенів. В куряві—вереск дитячий... Біля театру—сараю буржуйського, гармошка захлибалася і молодь—гучно у танці. А «активисти» з левади гилля зелене, як на «зелене свято»—на декорацію таскають.

З-за левад синя хмара сунулась і чути греміло десь далеко-далеко.

— Комуна, то штука хороша,—мовив Явтух, поважний незаможник:—А тільки оце слухаєш—«ну де бо вона, ураз запишуся!» А ще слухаєш—цурь їй!» Усяко тобі її розписують. А от на очі власні побачив—як воно там живуть, як у них хазяйство, робота.. Чи правда, що такі то ми вже й нікчемні та лукаві, що в гурті;—як мерзле горітиме в нас. Чи може й ні.

— Правильно, Явтуше.

— От именно комуністам отакі комуни показні й засновувати-б. Хай би народ побачив. Ніхто собі не ворог. Не бійся, коли краще там—так і гайнули б авулом.

— Мабудь ти-б перший?—насмішкувато хтось. А ще хтось:

— Бачили ми жили по-комунічеському. От у казармах, в салдатах. Ото тобі й комунія—общезитіє. Хиба з мисок їсти набридло, з «котьолків» закортіло. Та все по нормі, з вісів. Та ще ж і гребає собі кожен: артельщик, каптінармус... То хоч над злиднями та хазяїн сам собі. Ніхто мене ні жене в шию нікуди. Ні в рот мені не заглядає.

— Да-да. От як і насіння не збереш із ниви, то не те заспіваєш:—«хоч з одного казана, аби напхатесь!»—це Єхрем застерігає:—Та й чого той казан лякає так усіх? Звикли в салдатах—казано, мужлаї!—Казан, сочавиця.. А чого ж не столовка натуральна, як от у городі... Повернувся з степу, в оранку, а чи й у жнива—«їсти!» А тут тобі, брат, столи білими скатертинами позастеляні, тарілки, узорами помережені... О! А молодиці, як на весіллі, брат, страву розносять, та припрохують... А може якась і підморгне—скупчила за день!

Веселий Єхрем. Весело сонце сяє... Тому під усами усмішки родяться. І очі тружаться весело. А зморшки меж брів, як борозни на ярині—глибокі.

— Єхремові все — сміх та весело. — Авило озвався: — Усе йому, то щоб молодиці підморгували-б. То тарілок та виделок схотілось. Такий уже вдався він. У соняшний день мати його народила... Ну а ми з іншого боку на це глянемо:—от сами-ж кажете: народу розплодиться, а земля зголодніла, а тут посуха... Де 100 пуд.—20 бередадько. Ну й поміркуймо, що воно буде.—Та як його, з землі найбільш папки видавити? Рук не жалітимемо, од світа до ночі копатимемось у землі,—непривикати нам. Аби ж тільки праця була не даремна.

І в Авилу зморшки поглибшали меж брів. А мужики уважні. І думи мужицькі провели борозни на чолі в кожного.

— Не що ж бо й воно. Б'єшся-б'єшся, а праця—за цілий день 16 год. На всю сім'ю $\frac{1}{2}$ пуда жита заробиш, цілою сім'єю.

— Отут і подумай, і погадай.

А думати що? Що тут гадати? Кинути треба господарювати «по-дотопному»—от і вся тут розгадка. Посуха, незрожаї...—що-ж потилицю хіба чухати? Од цього кіп на ниві непоряснішає. Треба мозком ворухнути. А ворухнеш мозком—от що виходе: хліборобство треба «індустріялізувати». Важке це слово і язиком його не повернеш. Та й справа важка—і з місця не зрушиш її голими руками, та ще при злиднях отаких... Домкрата треба!.. Та помаленьку, та уперто, та напруживши м'язі...

— Повагом будемо.—марив Авило: — от плодозмін загальний громадський заведемо. До агрономії вуха наставити треба. Заводити гуртовий обробіт землі—супряга. А далі—більш:—маленькі хазяйства зтуляти в одно... Маленькі хазяйства, щей до війни на ладон уже дихали од економічеської конкуренції, та боки чухали. А куркульські розросталися... І було-б так, коли-б не війна, не революція—через десятків кілька літ,—весь степ економіями вкрився б куркульськими. А села злидотю набиті-б були і ні ступня ні в кого, хіба на цибулю... Було-б, як у місті, як на заводі. Так і звалось б: «хлібний завод»... Ну й буде так, тільки на другій підбійці:—Не економії панські, а комунами степ засіється. Хазяїв, наймитів не буде. А робітники усі—хазяїн. Як ті мурашки по степу буйному в праці вільній на себе, копошаться... Буде так, бо:—«Земле, дайoš хліба яко найбільш!»—«Чоловіче, гай життя в роботі яко найменч». Життя--в житті. А робимо, бо їсти. От... і розумом діходе чоловік природу напругти на себе. Мащини замісьць рук мозолі нехай натружують. А ми—жити.

— То так то, діду Охрime,—всміхнувся весело Авило до діда:— А ви, як рак, назад пнетесь до життя дотопного. От і не подорозі нам з вами.

Скінчив.

— Гу-у... —загуділа улица, сонцем заллята.

А хмара сунеться синя, гремить ближче. З театру Прокіп прибіг простоволосий з розтебнутим комірем. Єхрема—скарбника кликати: поки дощу нема, швиденько-б квитки розпродувати.

— Успіємо. А хоч і дощ—не глиняні.

А такі підвівся. І вже навстойки мовив задумано, а з усміхом:

— Хороше, життя колись буде. Послухає отак—так хату-б оце і брязнув і з гнидниками-зуздром, хоч за пів ціни. А самому тоді в комуну яку потаскається... Жили-бі!..

Упали перші краплі на пил улиці. Підводитись почали. І дід Охрим:

— Хороше, та щось охотників на те хороше мало знаходиться.

— О, що ви-ні?—Авило весело:—вас ми й не приймемо. От хто у нас є.—хитнув він на Явтуха, на інших незаможників. А Прокіп ось—чом не молодчина? І вчора приходив до нас—з душею, з руками. Ну що-ж, коли кіснота отака. Думали флігель другий одремонтувати—тай... Мабудь до весни. Знов же з землею сутужно: що тих 58 дес. на 43 душі.

Прокіп несміливо:

— Та землю я найшов-би. От і в Кипшаря, Оверко каже, либонь де жита записано 2½; аж воно насправді за то й 3½. Землі знайшов-би. От тільки притулитися ніде.

Авило задумано дивився на нього.

— Нехай уже весною, може як-небудь.

Прокіп задумався.

З левад над степом синя хмара сиві коси расплела впустила на жита золоті. На бляшаній покрівлі сараю-театру, забарабанили краплі важкі. Падали в пил, чорними цяточками лишалися... На колачиках сполохались жінки—хватали дівчору, ховалися під хати. І чоловіки розбіглися: в театр, під школу, під стріхи...

В театрі дзвінок задзеленьчав тоненько. Чуте — «нарезувала» гармошка. І сміх іноді вибухав у театрі, рвався в розчинені двері під дощ.

А над степом синя хмара пішла, сиві коси розпустила—чесала на ниви золоті...

*

Зорі... Зорі...—Ой, скільки зорь! Тремтять у небі синьому, сиплють скалки на зрошені левади, на луки... А по калюжах по улицах—перлинками блискучими горять.

В голубих сутініх шумно постаті йдуть вервечками по-під тинню. (З театру розходяться). Перлини ті топчуть. А сиплють іще свої дзвінки—сміх молодий розсипають в сутініх голубих... На леваді десь пісня блукає (шукає когось?).

І зорі-зорі... Ой, скільки зорь!

.

На воротах на Зозулиних осики замарені мовчать. А постаті—дві жіночих в сутініх тихо пошепки:

— Та й що-ж ти думаєш?

Здвинула плечима друга. Головою похилилася.

— Ну а Прокіп же зна?

— Казала... А він задумався. Такий мовчазний зробився... Учора в комуну ходив, щоб записатися—так неможна: кіснота й землі немає. Весною казали, та й то—«може»...

Шерхнули осики листом, росами сипнули.

Верка замислена. Раптом:

— Ну от. Правду казав Прокіп:—«старців і без наших хвата». Ви от що... На житі ріжки такі є, на колосі. Збери, настій їх гарненько, та й випий.

Мовчання. Ще шерхнули осики.

— Бо самій у світі місця немає... А з дитиною...

... В сутініх стояла дівчина з похилиною головою. А друга обняла її.

— Хіба це ти одна. Нічого-ж тут... А хіба краще, як старчинам голодним блукатиме... Болітєме-ж. Бо то-ж рідне... Твоє...

... Мовчала дівчина. А головою ще нижче похилилася.

На леваді пісня журлива блукає—(шукає когось?). А по землі—сльози горять-мінються...—(хто розгубив?..).

Ранні жнива в це літо—до купального Йвана розпочалися. (Суша така!) І то зерно під косою на землю дощем сипеться. А ярі пшениці, ячмені—як де—то й не колосилися.

Сонця нема ще—не сходило. А по степу в хлібах:—шарх!.. шарх!.. На гони наскрізь, та низенько під п'ятку вибірає косарь—(сутужно сей рік і на соломі буде).—Шарх!.. шарх... Десь над хлібами спина розігнеться. Бриля на потилицю, а мантачкою—«дзін-дзянь... дзін-дзянь». І з далини хтось, мов перегукується—«дзянь-дзін... дзянь-дзін...» Жайворонки в горі дзвенять. Котяться хвилі золоті, на межах хлюпаються... А з-за могили проміння червоне сипнулось на хвилі червоними переливами впало—обарвило вишнево їх... А вони плинуть—плинуть в тихому шумі у синю далечінь.

Дзвенить, шумить степ.

Зозулі—брати це, жали за хутором розвалиним, за баштанами. «Мак кормік» в пару волів навколо ниви крилами розмахує, жито прихилив. А косогін бренить, як коник у покосі—джр...р...—жнут. Біля волів—плечем до плеча—Мусій-наймит, за жаткою хазяїн Хведорчин доглядає. Дівчата-дочки: Фрося, Горпина, Єлька—сестра в-первих,—на гони й причілок захватили, снопи «на учот» узяли й поділилися, а кордони—сніп поставила кожна: оце моє. На гони з другого боку й причілок од шляху—Хведорка з Веркою удвох. Наймички—їм більше хай.—Нехай. А все-ж снопом не межувалися: подруги, як рідні вони,—ні одна вже не злукавнує.

Плазує шумить жатка, золоті оберемки чепурно кладе на стерню. А дівчата лише спідницями майорять—миг! миг!—оберемки ті в снопи в'яжуть. Одкине на бік, обсмикне колосся й далі біжить на ході перевесло крутить. Ще сніп, іще... Невстигне яка (Хведорка—Верка), а їй друга допомога-дов'язує. Постоять хвилинку, перекинуться словом, перевесла готуючи, а тоді Хведорка на причілок гайне, бо жатка підходить уже.

Причілок усе вужчає. А на стерні—снопів, снопів тих...

Через дорогу жала жито «комунія». Жито добре—четверте крило скидає і снопищі—он які! А робота—і подивитися любо.—Кіньми жнуть, аж бренить косогін, а крила—мах-мах-мах... В'язальників душ на десяток, так і метеляться... Обіч-теж жито і «червоно-зірчане» косами косять—(невправка: одна жатка в них).—«Шарх! Шарх!..»—в чотирі коси і чотирі в'язальниці над покосами схиляються... А біля воза—огнище розвів дід у широких білих штанів і в брилеві. І жінка якась вештається—обідати мабуть готує.

А степ бренить, шумить стиглим колосом. У небі сонце, мов з горня вийняв хто й кинув у синь—пече, палить. Піт так іллє. І воли хекають запінені, нитку тягучу з рота снують по стерні.

Обійшли ще раз зозулі й стали. Воли випрягли, дов'язали нев'язь а тоді на обід зійшлися, посідали коло жатки.

Через дорогу бренило ще, а раптом обірвалося. І всюди по степу шуми в хлібах стихали... Лиш десь далеко-далеко дзвеніла ще коса—(може ручки діходив)—«дзін-дзянь... дзін-дзянь...» Над стернею в повітрі повис—ворожив кібець. А в житі перепел закричав і стих...

Тиша в степу.

... Ой, і пече-ж! Ой, і палить-же! І вітер у втомі в хлібах десь при-
таївсь. А в холодок під сніп поставлений, покласти голову на згорну-
тий піджак, кохтину—так тягне. Хоча-б годинку ту відпочити.

Тиша в степу. Лише колосся тихо-тихо:—шу... ш..

Хведорка не лягала спочити: і вночі очей не змежить, а вдень...
Сиділа на снопові волосся чесала. (Верка по воду пішла в хутір
до колодязя). Сиділа Хведорка задумана, очі в стерню упустила. Потім
косу заплела й хустиною запнула. Задумана сиділа... Враз віями
стріпнула, а брови од болю зламалися. Підвелася.

Тиша навколо. І сонця—сонця! А серце в дівчини, як в-осени,—
у мряку загорнулося.

Тиха задумана ішла стернею. Межею од шляху у жито вбрела...
Житом бродила... (Що-то шукала вона? Що то збирала, як бджілка
з колосся золотого?..). Зупиниться—білою плямою у житі маячить,
як остовпіла... Потім тихо-тихо далі побреде...

.....

— А що, дочко, у житі бродиш?

Хведорка кинулась—дід у брилеві, у штаніх білих широких,
шляхом іде. Зупинивсь і люльку з рота вийняв:

— Толочиш же. А чи шукаєш чого?

Почервоніла дівчина, а руку з ріжками назбираними в кишеню
в попередник шугнула. Мовчала—похнюпилася. І дід помовчав. Згодом:

— Не треба, дитино, топтати, на що його!—А ще спитав:—
це, либонь, ви й жнете?

Дівчина підвела обличчя:

— Ми, Зозулі... Я служу в них.—І всміхнулася чомусь так блідо
і наче з болем.

А дід мгукнув й очима раптом пильно до дівочого обличчя при-
пав. Потім немов затуманились очі. А брови сиві кудлаті зійшлись і
зморшки лягли меж них. Задумався—пригадував щось. Очей з обличчя
дівочого не зводив... Аж Хведорка ще почервоніла і погляд на бік
одвела.

Житами межею з хутора Верка йшла. Біліє хустка, сорочка
з хвиль золотих. Рукою махала Хведорці. А потім зупинилася і ще
рукою замахала:

— Іди сюди, Хведо—оро!

Дівчина вибрела з жита в межу. І зупинилася враз. І очі великі
такі стали:

— Що бо то з дідом?!—Кинувся якимось незграбно, мов хто што-
вхнув його, аж дівчина одхилилася. Очі великі в неї. А дід руки звів—
рукава широкі, мов птах химерний крилами білими змахнув.

— Хведора?.. Хведорочко!—з грудей хвильно старечо вирвалось:—
дитино-ж ти моя!..

Обвив руками постать маленьку. Дивився в обличчя дочці загу-
бленій—знайдений. А в очіх плеснулися—побігли хвилі. І по обличчю
старому—кап, кап...

Дівчина—очі верикі.

— Тато!?

А тато сивий одхилив дочку од себе і всміхнувся слізними очима:

— Не впізнала батька сивого!—і ще всміхнувся так радо-радо:— Гай га! А я оце дивлюсь-дивлюсь... і не пізнав би: дівка вже ти, на-стояща дівка...

Закоханий радий дивився на дочку. Вона всміхнулася й почервоніла ще. А дід затуманився раптом чомусь.

— Як кидав—отакусенькою була,—мовив із сумом:—Василько, той більшенький таки був. А мабуть і його-б не пізнав. Десіть літ... Боже мій!—10 літ! З дитини отака дівочка виросла...

Очі ясніли дідові. Він потім опустився й сів на межі. Біля нього й Хведорка на межу опустилася. А над головами жито колоссям:— шу... ш... І під шум отой тихий говорили-говорили. Батько з дочкою... 10 літ не бачилися. Отакенькою тоді у тітки зосталася, як він на заробітки пішов. А тітка померла—по наймах пішли сиротята. І загубив їх батько-сірома в широкому степу... І в спогадах обличчя любі, немав потьмарилися а чи зминяли...

— Ох, іще-б Василя оце побачити.—Дід зітхнув. А Хведорка всміхнулася радісна.

Он по-за он те літо вона бачила Василя.

... У Таврії служила в одному селі. А будьоновці їхали. Отоді й бачила.—У шинелі, у шлемові і зірка червона...

Ой, порадили-ж обоє! День—ніч стояли вони у них на селі—не наговорилися... Розпитував за батька він. Червону хустку гарну-гарну їй подарував... Казав:—«потопимо білих у Чорному морі—вернуса. Зшукаємось і жити хіба-ж так будемо!...

Рада Хведорка. А дід замислено і з сумом:

— А може десь там і головою поліг!..

Замислилася і Хведорка.

А над головами шелестіли жита колоссям... Шелестіли журно:— (Може поліг головою)?.. Раптом за житами жатка забреніла. І десь із далини:

— Хведо—ро!

Дівчина підвелась і всміхнулася до батька сивого.

— Іти треба. Жнуть уже.

А сьогодні вона забіжить у двір до них—у гості. Просто із степу й забіжить. Як живуть—подивиться. Може випрати треба що, то візьме. Побалакають іще... Ой, хіба набалакались... А вони сами оце у колектив той просилися... (—хто, пак—вони?)—Опустила очі. Згодом звела:

— Та не приймають,—мовила сумно:—пробі, кіснота. А хіба ген отуди на весну.

— Та чого, на весну? Якось ізробимо—це—батько. І теж підвівся на ноги. А з-за межі тоді ще:

— Хведо—ро!..

Дівчина всміхнулась до батька сивого, крутнулась і подалась межею. Оглянулась—дід стояв на шляху, у слід їй дивився... Хведорка гукнула щось і рукою замахала. А тоді погібла стернею, де жатка бреніла косоногом, а крилами—мах, мах, мах...

Тихо спустились сутінні над степом, в сивий серпанок його загорнули. На заході—червоно ще. То десь за обрієм сонце в сухі хліба упало. А вони спалахнули і вигоряли широкі лани... а за вітром на

захід усе далі-далі котилась червона хвиля... Небосхил тоді гаснути почав. А по межах лягали тіні. І в тиші степовій десь у житі недокошеному перепілочка падпадьомкала—тужила: завтра викосять...

По стернях—цяцькування з кіп. І метушилися всюди—тут-там—білі муравки в сутініх синіх—снопи зносили.

.....

... Чоловік прикрутив «шапку» на останньому полукіпкові. Одхиливсь і полічив у стайці— $2\frac{1}{2}$ копи.

— Івго!—Гукнув кудись у простір:—а скільки там, полічи, кіп?

Тиша. Згодом із за стайки виткнулась жінка, з косою, з граблями на плечі, з тиквою.

— Там—дві з снопами.

Подумав чоловік. Ізняв бриля й потилицю чухав.

— Це так: усього— $4\frac{1}{2}$ з снопами. Гай-га!

Стояв і пильно придивлявся в сутіні.

— А так. Дві з снопами там. Та туг $2\frac{1}{2}$. Це так. А $\frac{3}{4}$ викосили вже. Ну хай зосталося іще на копу...

Ішов замислений стернею з косою на плечі. А ззаді жінка зморена з граблями за ним ішла, неначе його тінь...

Тихо в степу. Лише на шляху голоса чулися, торохтіли вози...—це з роботи верталися люди. В недокошенім житі десь перепілочка падпадьомкала все, мов тужила:—завтра викосять!.. Обабіч шляху на стерні сновигали білими муравками «червоно-зоряне»—снопи зносили.

Чоловік привітався. Ще й:

— Боже поможи.

— Спасибі!—це хтось од кіп у два голоси. І—тиша. А на тім краї гін раптом бризнули сміхом дівчата. Покидали снопи біля стайки і знов по стерні розсипались—білими муравками сновигали в сутінях...

А шляхом іще проторохтів віз. Ішли юрбами жінці. І хала-деренчала жатка Зозулина. Мусій поруч з волами важко ступає, ні—ні та й гейкне. Дівчата йшли—дочки ззаді, як в'ялині мовчазні й сердиті. А Хведорка з Веркою—ген-ген спереді маячили.

Шлях за могилою спускався в долину в село. І шуми вечірні із степу в долину лились,—(закрити уха—шум такий у голові)—як кров спрацьована по жилах-шляхах лилася з степів. Кров'яними кульками котились по улиці, розбродились по дворіх—косарі, в'язальниці стомлені... воли в чійсь жатці... ще косарі юрбою... В куряві галас вечірній дитячий—бавились. А куряву зняли! Ізнизу з левад дим сивий слався, блищали огнища—вечерю варили...

Біля «панського» двору Хведорка звернула в ворота й хвильна зайшла на подвір'я. Просто перед нею в сутінях у саду будинок з колонами німо стояв білим привидом. А дірками вікон загадково дивився на неї.

Дівчина схвильована. І нікого на подвір'ю не видно. Десь вліворуч гомін чути було.—А де? Пройшла Хведорка ще трохи—блиснуло огнище з за рогу флігеля в саду. Круг нього—постаті, дітей багато. А з будинку, що за парканом розваленим—хтось награвав на роялю.

Дівчина несміливо підійшла до огнища і привіталася тихо до жінок.

— Здрастуй, дівчино.—Одмовила—підвела голову старенька. Робила вареники на сито клала і ще якась «вроді, як баришня» робила

вареники. Дівчинка-підліток у чавуні на кабиці ложкою мішала. А малеча—багато дітей, звідкілясь паліччя, трісочки таскали, підкидали в огнище і цвірінчали—ну, ті-ж гороб'ятка...

Пекли кислиці вони на прутиках у жарові. А Петьчин прутик перегорів і кислиця десь у жару загубилася. Хотів хлопець витягти—як у саму кабицю не влізе—вишурхує. Марійка все одгонила. Нарешті, ложкою по лобові—лусь! Петька схопивсь тоді прутиком її по спині.

— А, будеш!

Тікати тоді. А хтось ловити за ним подався. І в саду в сутінях крик, сміх ізнялись. В саду, де будинок похмурий з колонами у дикий виноград сповитий, дірками вікон похмуро дививсь.

Старенька grimнула на всіх:

— Іще чавуни мені отут поперевертає. Геть-те, а то як візьму ось хлудину...

Не бояться діти хлудини, бо бабуса уже і всміхається до них.—Хіба на них розсердишся?—І бабунею звивають і лащать... А ще-ж—сиротята. Либонь, усі—будинківські. І з Волги, і з Катеринославщини... Голодом позагонило... позривало як листочки од гілочки...

Привели Петьку. Та жінка, що «вроді баришні», пожурила його. А Хведорка згадала раптом, що бачила її колись на якесь свято з дітьми на майдані. Догадалася:—то мабуть вихователька, а то—діти приютські.

— Так-так. А які хороші, бідо—ві! Думала раніш чомусь—тихі-тихі, мов хорі вони, та сумні-сумні. Аж воно—бач які.

Щось тепле хлюпнулось у грудях, а рука в кишені ріжки під пальцями відчула—засмутилася дівчина.

Меж тим старенька пильно ще глянула на неї й попитала:

— Ти бува не Хведорка?

— Я.

Жінка тепло дивилась очима.

— Хвалився старий. Десь біля корів зараз—доять дівчата. Там аж помолодів сердега, та вже радий-радий.

Очей не зводила. Потім усміхнулася:

— Ну чого-ж ти, як чужа? Сідай ось вареників доробляти. У нас так.—І ще всміхнулася:—А то-ж це мабуть і одного на віку своєму старенькому своєму не зліпила.

А ні. Коли-б же вона? Була забула яке у батька й обличчя—10 літ... А як покликав батько там на межі—«дочка»!—Враз мов ізгадала, мов не те обличчя у діда стало—таке знайоме-знайоме і рідне!.. Тільки сиві-сиві такі...

— Іще-б не посивіти.—Це старенька в задумі:—Діти порозгублялися. А старість прийшла—чужі люде. І один же один, як перст, меж ними... Посивієш тут...

Ну та ще рік—другий, як колектив оцей став,—що не що, а хоч сорочка біла що-неділі є—надіне, хоч із'їсть по людському, і поськати є кому. А то-ж було як уперш кинулись до сорочок, до сіряка—горенько!—Страшно глянути—нужі тії... А це й дочку рідну знайшов—буде тепер з ким і душу одвести, на кого глянути—порадіти...

— Сьогодні прийшов із степу та так і сяє:—«Хведорку знайшов»! А очі засльозині і сміється, і як дитина радий!..

Старенька ще говорила—марила як от до них Хведорка перейде жити, сюди у двір «панський». Хороше буде.

— Будемо робити, говорила вона:—шматок хліба їстимемо. А більш чого іще нам... А там одружимо—діток ростити будемо—(тепло всміхнулася).—Бач які оце гороб'ята,—на дітей хитнула головою:—а виростуть і нас старих доглядати будуть...

Цвірінчали діти круг огнища. Один чавун закипів. Тоді жінка взяла дві ганчірки й одставила на землю. Марійка почала вибирати вареники в макітру. А в другий чавун укидала Хведорка «свіженьких».

Од коров прийшла Явдоха, жінка Гараськова. А дівка якось просто за паркан у дитбуд пішла з дійницею. Тоді-ж із ганку загукали:

— Діти, вечеряти!

Побігли шумні веселі... А які ще рилися в огнищі—кислиці допікали. І та жінка—вихователька пішла. Тільки zostалися:—старенька, Хведора, діти «свої». Ім під деревами на траві зелененькій Марійка простелила скатертину вузьку, а бабуся насипала вареників у дві миски—поставила. А в дві меншенькі мисочки сметани Марійка з льоху принесла.

— А ну, сідайте, косарі.—Покликала бабуся.

Малеча шумно обсіла миски і весело до їжі взялися. Дівчатка де-які у пеленах дітей держали. А вони, як голуцванки роззівляли ротинята. Ті—жували і з рота годували їх...

Хведорка не налюбуеться.

— От, так комуна.

Робила вареники, весело з старенькою розмовляючи. Та аж забула і про Зозулів, і про...—то-ж сьогодні по житі бродила...—забула.

— Отак би й давно, дочко.—Підійшов до огнища дід Остап. Сів на землю й почав люльку розпалювати:—Хай йому, сиротою—наймитам на когось там робити, степами блудити... Цілу родину маємо. О,—бач, дітлахів самих скільки!..

Він любовно глянув на дітей, що вечеряли. А потім усміхнувся—зморшки од очей запроменились:

— Буде кому на старість доглядати—по-під тинню валятися не будемо... А чи й лупки надумают дати—буде кому. Як ото ціпами учотирьох. Хе-хе...—засміявся весело:—Той перекине, той по перевеслові, той заб'є... Держись тільки—гурт!

— А хай бо не дозводе до такого життя.—Бабуся—це:—ми їх вигодуємо, виростимо маленьких... Іще вам вареників, ви, косарі?

— Давайте сє.

Марійка підсипала.

А в двір тоді-ж із улиці юрба жінок увалилася. Через сад трое побігло у береги. Останні до огнища підійшли. Не встигли сісти, а з пелен у дівчаток заверещали, замахали рученятами маленькі—потяглись до матерів,—скупчили...

Ті брали на руки їх.

— Сукин котик мій; їстки схотів!..

І матово темніли повні груди з пазух у матерів зморених, а веселих. А до них припали ротенятами маленькі члени «Червоної Зорі», у пелюшках.

Хведорці у грудях тепло щось—хлюп!.. А за парканом на ґанку дитбуда сміялися діти—(скінчили вечерю)... Бринькнув рояль. За повіткою зірвалася—покотилася зірка...

Хведорка стояла хвильна,—рука в кишені передника. Раптом іще—хлюп... Набрала повну жменю ріжків, що з жита й задумано впустила-сійнула на землю... Очі—задумано.

Старенька глянула:

— Що то ти, дочко, розсипала?

— Та то... — зашарілася, похилилась головою.

Глянули й жінки:

— Чия це дівчина?

Дід радісний тоді:

— Дочка моя...

Мовчання. Дивилися дивні.

— Ота? Хведора?—І пошепки хтось:—я десь її мов бачила...—А ще хтось пошепки:—Та диви гарна... Як цвіт маковий.

Хведорка зчервоніла. А її розпитували всі—дивувалися. І тихо, як з даліни із спогадів отих, оповідала вона про життя своє. Здалеку—здалеку і аж до зустрічі сьогодні у степу... І не чула вона, не чули жінки—заслухалися,—як жатка в'їхала в двір і косарі вернулися. Підійшли вже коси на каштан повішали, заговорили—тоді лиш одірвалися жінки од стернь колючих під дощами осінніми. (А Хведорка у драній сірячинці—за вівцями, гнеться од вітрів у степу бур'яниною)...

— О, бабське засідання!

Гарасько крикнув і опустився на землю до огнища. Вийняв кисета, газетою диркнув. З сутінків підсів іще хтось—простяг руку за кисетом. Хтось іще ліг до огнища. Хведір до жінки підійшов—годувала дитину—і нахилився, і любовно зачмокав до маленького:

— Октябриночко!.. Ах, ти-ж ленінка моя білоголова... Цицю ссеш?.. Ах, ти-ж!..

Воно радісне махало рученятами. А од полум'я—блиски червоні на ньому.

Біля сараїв чути було в сутінках—випрягали коней із жатки. Гомоніли стиха. Дід од огнища повернув обличчя в сутіні й гукнув:

— Там же до жолоба коней, хлопці. Я сінця вкинув їм. — І далі про себе наче:—А після вечері на луки поведуться...

Хлопці обабіч—почули, хоч і наче про себе.

— Ось ми з Яшком поведемо.

— Йй-бо!

Схопилися. Яшків бриль десь задівся був.—Ото напастюка.—Захапалися шукаючи. А він на вишні, на гілочці.—Хап!—і понеслися.

— Та не займайте. Хай хоч закусять.—Дід їм услід:—їм аби верхи... Ну вже—покрутив головою.

Хведір тоді:

—Нехай, діду. Виростуть—Будьоновцями будуть.

«І то—правда»—подумав дід і замарився. Згадав Василя, сина свого. Де він оце?.. Може в степах і голову поклав свою буйну, як тисячі таких-о ж сіромах... А може ще й досі на конику вітром степами літає Будьоновець завзятий..

Аж чоло розхмарилось у батька сивого. Нахилився до дочки і всміхнувся...—Не забула тожто вона, як Василько бувало хлопцем на конях любив їздити? Це ще як у Таврії жили... І брову-ж розкріїв—то з коня впав...—отой шрам і досі знате. Не він би—може Хведора, як брата зустріла Будьоновцем, може-б була й не впізнали...—А Хведорка змалечку—все на вгороді грядочки свої полива, поле... А в-останнє так бачив її батько:...— Ішли юрбою на заробітки. (Запізнались були—Хведорка вже й пасти погнала тітчиних овець). За балкою на споришеві на шляху широкому пасла... Як зараз її бачить:—маленька, спідничина драненька на ній на підтяжці... Ноженята чорні, як у гавеняти того... Пам'ятає й Хведорка—як крізь туман бачить:—...на могилу зійшла вона, на високу могилу, й дивилася довго-довго вздовж шляху—аж не видно стало юрби... Пахло полинем на могилі...

Замарилася.

Гомоніли чоловіки круг огнища, цигарками пихкали. А на леваді та садом—шувбость! у воду, мов рибина велика скинулась... Хтось вигукнув молодо... Засміялись—шарахнулись із води дівчата,—як мавки... Сміялись під вербами—похапки сорочки на себе голих напинали...

До огнища підійшов Авило. Рукава засучені в нього. І руки чорні—в мазі, в алинахтові, хитнув головою до дівчати. А дівчинка якась схватилася й, набравши в чавуні окропу, почала зливати на руки «дяді».

Жінки—«ялівки»попідводилися. Три їх: (А охрестив то Гарасько: нема дитини маленької—ялівка). Маруся, з кабиці здорового горщика з борщем одставила. Почала в миски насипати. Хведоська ложки на столі під каштанами розіклала. Обіч скатертинку вузьеньку простелила.—Це—жінкам. І теж розіклала ложки.

—Бач, іще-ж одну, пак—весело мовила. І вибравши в корзинці чепурненьку, поклала на скатертину. До чоловіка оглянулась.

— А взагалі, Авило, хто у нас є?

Авило руки тер—обвів очима, розглядаючи—розпізнаючи. А дід не втерпів:

— Дочка, сину, Хведорка найшлася.

Радий такий. Авило, мов остовпів—віри не йме. Де-хто з чоловіків і собі підвівся на лікоть—дивились на діда всі, на дівчину, що сиділа біля нього.

— Оце вона?

Підійшов Авило, подививсь—подививсь. Усміхнувся.

— Молодця дочка. Геройська.—Мовив весело. Раптом брови звів—замислився:—десь він наче бачив її.

— Може в Зозулі?

— Бач, так же й є. Ти в нього служиш?

Дівчина хитнула головою. Похитав і Авило.

— Біда. Бачили вони сьогодні:—з одного краю на гони—3 і на пречілку—1. А з другого й на гони і на причілку—лише дві наймички. Що-ж—наймички. Хоч із шкури нехай вилазять, а в'язи...

— То-ж ми з Веркою і в'язали.

— Бачили, бачили. Ще й говорили проміж себе. А Гарасько вже хотів піти та снопи полічити—поділити рівно на всіх, коли совісти чортма... Та збили якось.

Гарасько підвівся на лікоть.

— А що-ж? От нехай завтра ще побачу такі хитрощі—піду. Послуха—не послуха, а хоч виматюкаю добре, а то й по в'язах потягну який раз.—Глумляться ироди... Ну та й ви з Веркою дурнуваті таки:—глянув чоловік на дівчину:—«Через силу не роби!» Це-ж іще у Вітхому завіті сказано... Зостанеться нев'язь—трясця її беру, ще й завтра, мовляв, день буде. Як хазяїн, так і ви робіть... А то—поперериватися ладні. Сказано молоді—неуки. Як ото стриждата впряжи...

Авило торкнув дівчину по плечі і мовив з усміхом:

— Нічого. Ось до нас попаде—вимуштруємо.

Спитав доки їй строк. Строк їй до Покрови.

— А Прокопові?—око примружив весело.

Дівчина опустила вії і враз зашарілася. Головою похилилася. Де-хто помітив це—усміхнувся про себе. А дід аж розцвів, аж од очей зморшки проміняться—догадався дід.

— Підведи голову, дитино: хороший парубок Прокіп.—Мовив він схвильовано:—А моє серце, мов чуло—ми вже з ним і подружилися...

За левадами на луках віл замукав:—му-у!.. му-у!.. А з саду, з сутінів виринули постаті білі—(в ставку купалися)—трое дівчат, два парубки. Підійшли до огнища і стали мовчазні—прислухалися до бачки. Згодом якась із дівчат пошепки:

— Диви—Хведора.

На столі, на скатертинці білий під деревами стояли вже миски з борщем—парувало. Маруся вечеряти покликала. Шумно сідали—чоловіки за столом, жінки вздовж скатертинки мережкою.

— А ти-ж чого? Сідай.—Маруся це Хведорку обняла.

Та плечима здвинула:—чого-б же вона? Де робила, а куди їсти прийшла... Такої тобі!

— А, балакай... Прийшла в гості до батька та ще й пишаєшся.

— Сідай, сідай.—З-за столу хтось із чоловіків:—оце «здамент» здавати будеш. Кажуть же: який їдець—такий і роботник. Ну от подивимося.

Хведорка сіла несміливо, куди Маруся її підвела, а дівчата розсунулися—дали їй місце. Не схотів і дід тоді за стіл сідати. Сьогодні він на «баб'ячому хрунті» примоститься, та біля дочки близенько.

Вечеряли.

За парканом дитбуд тихо засипав... По улиці—шуми стомлено, по-під тинню лягали. А їх укривав пил...

Місячно. Кріз віття рясне на «святую вечерю» дивилися зорі. І зорі зривалися падали на стіл перлинами... (Ляп! із ложки—зоря перлинкою)... На скатертинку. Голуба вона в сяйві місяшному, узорно змережена, прутиком вишита... (Хіба нема кому гаптувати—мережити?—Бач дочок скільки—вечеряють... І сорочки на них голубі, з місяцю ткани, цяцьковані. І на чоловіках—теж.

Вечеряли, розмовляючи стиха:—словами перекидалися од столу, од скатертини... А за деревами в сутінях будинок з колонами—німо. Лиш чути—шерхали. Навшпиньки блукали тіні меж колон, по терасі, сповитій виноградом, по голубих зарослих, але як...—(То спогади минулого блукали тінями)...

Авило поклав ложку і похвалив молодиць:

— Доброго борщу наварили. Мабудь, не то що, а й пан би їв.

— Ого. За вуха не одтяг би.

— То було—вина заморські лилися рікою... Музики—танці аж до світу... Бувало на жнива йдемо світанком, а тут іще огні—танці...—якась із жінок пригадала.

— Минулося.

— А-а, танцюють і зараз вони по-за границями. Хіба мало золота позагрібали? Забрали й були такі, та нема. А ми...

— А ми—перебив Авילו:—куди їм багатирям до нас рівнятися. На золотники золото міряють вони, а ми—на десятини... О! Пощитай скільки це на усій федерації...—Море. Окіян... І вся—наша.

Борщ виїли. Гашка тоді підвелась і миски порожні забрала до кабиці. А Маруся в макітрі вареники перетрусювала. Хведоська до льоху побігла за сметаною. Насипали в миски.

Вечеряли. А вечеряючи гомоніли стиха—марили.

... От флігель другий одремонтують на зиму:—чотирі кімнати. Ну й хватить поки що. Гараськова сім'я—в одній. Каленикова—в другій.—(Гараськова й Каленикова хати—валяться). У третій—дівчата нехай собі розташуються. І Гашку пережинуть із старого. А маленька хатинка, що од саду—молодята нехай у ній собі кубелечко зів'ють... (Прокіп—Хведорка). Ідальня і так взагалі—клуб...

О, дівчата її так приберуть. Рушниками завішають, портретами, вінками завітчають... А в них у дівочій—теж, як у віночку буде..

А землі там Прокіп десь рознюхав—добавлять десятин кільки... О, живуть не горюють! А колись і цьому—з колонами лад дадуть. Родина розростеться... А в дворі тоді, як у вулику рій густі буде од сонця до сонця... О, живуть!..

Веселі підводились із-за столу. Веселий вінок круг скатертинки розплівсь. Прибірали жінки, перемивали миски біля кабиці. І Хведорка ложки перемивала—до дівчат весело говорила. Забула і про Зозулів. Неначе дома вона, в рідній родині... Оце вернулася з степу із живих, повечеряла... А Прокіп—(забувалася—замарювалася)—із чоловіками закурює—стиха говоре...

Потім підводились чоловіки, брилі надівали. Жінки порозбірали дітей маленьких—більшенькі ще коли з двору гайнули...

Рушили юрбою.

Тихо. Зоряно. Десь звід рипів за хатою, за стріхатою похилою. З-за тину стомлено хтось загукав у сутіні:

— Старий, іди вечеряти!

Тихо...

*

Під повіткою в сутінях на війї біля воза сиділо двоє. Поприхилились головами і шепотіли—шепотіли стиха. А в горі над головами у стрісі десь цвірінькали горобинята тихенько, в дрімоті. За стіною в затоні, чути ремигали воли.

Шепотіли стиха, таємно. Іноді руку зводив—клав їй на голову простоволосу—хустка на колінях у неї—й пестливо гладив по волоссі, по косі спускався.—«Бач, яка довга дівоцька»... З-за саду меж віття дивився місяць, а листя рясне—не роздивишся. Тоді підвівся навшпиньки і глянув поверх дерев.—(А, дід з дочкою!)

Дід—дід, місяцю ясно. Дочка в гості прийшла. Он бо що... Аж помолодів, розцвів старий. Чи гадав коли, чи виглядав такої радості? Коли ночами безсонними зоряними лежав отут на возі і по бантиннях очима зарубки робив. (Колись отак на бичеві, як був пастухом). Зарубки робив—мітив дні самотні незогріті... Усе бантиння, крокви в зарубках отих. Шуточка—10 літ!.. І йшов шляхом сьогодні. А з жита золотого, як пара волошків, очі глянули...—«Маруся? Дружина вірна звідкільсь із туманів із спогадів?..»—Дивився зачарований. І може-б і поминув був—так, схожа, мовляв, тай усе. Аж—ні. Аж—жалею степ хлюпнувся до пасинка свого сивого:—«дїду, та це-ж—Хведорка!»—(Чи хтось із долини гукнув?)

І прийшла сюди сутіннями, на сідало його сирітське. Постіль перестелила. Хотіла піськати до місяця, а дід весело їй, що мовляв, думаєш воші є? Де-б вони взялися: ген і ту неділю Гашка ськала йому, і білу сорочку брав. А це післязавтра неділя—і післязавтра надіне білу... Які там брудні сорочки—(Хведорка питала, може б випрала)—хіба нема кому?—«Червоно-зорян ганьбиш, дочко!»)

Хведорка рада. Поклала руку на батькову здорову волосасту—гладила стиха, а очима всміхалася... А дід захмарився враз:

— То тобі, дитино моя, не розвиднялося й досі... Блукаєш по чужих людей, молоді літа, силу розгублюєш по чужих стернях...—Аж головою дід був похнюпився, та звів раптом і радійсний—руку на голову дочці:—Ну, не журись, дочко. Ось-ось, потерпи трошечки. А тоді «червоною зорівною» станеш.

Говорив пошепки чомусь—оповідав, як жити будуть у гурті. Про лад у родині їхній «червонозорянській». Про роботу... Це-ж обмолотяться тоді вже, обсіються. З грядками поратися будуть. А тоді: чоловіки—на ярину оратимуть, по господарству—(і в кузні, і в столярні—флігель же другий ремонтувати).

— А ви, дівчата—з прядном: на битці, на терницях—трах-тах-тах!..

Аж засміявся:

— Ой, і весело-ж тоді битки-терниці трахкотітимуть. А за колодізем у кузні весело молотки на ковадлі цокати-гукати будуть... А дїдові що?—Ну, зав'язку куди виплести, кілочка до терниці зробити—зломिला якась... А за парканом дітлашки так і дзвенять сміхом. А сироти-ж... От, що значить—бідарська влада... Жити будемо...

Підвівсь і руку поклав на голову дочці.

— Не журись, дочко. От-от незабаром—стати навшпиньки, то й видно вже оте життя по-людському... Не журись, дочко.

Ну і на сідало час їй. Заморилася-ж, сердешна. Ізавтра як світ—на степ же йти... О, завтра вона піде весела на степ. Не як раніш, не як сьогодні навіть:—то «тоді», а це—«тепер». Ой, яка-ж вона рада. А там, далі—і Верку перестягнуть і инш... Хороше! А в неділю прийде надовго-надовго до батька в гості. На цілий день. І гоститиме батько її черешнями спілими... А ще—молодь збереться до них.—(Кожного свята буває так). Збираються у сад—книжки читають хороші, на музиках грають, співають хороше... Аж вони—старі слухають та й заслухаються.

— Погуляєш і ти, дочко,—обняв дівчину за плечі дід і повів із-під повітки:—молода ти така та зелена. Гуляти тобі та гуляти... Ну, а тепер—гиля спати. Іди, дочко.

— А ви ж чого, тату? Лягали б уже.

— Є, дитино, мені не до сну,—мовив дід і всміхнувся:—ось пожену воли на луки пасти—наробилися й сірі. І завтра ще хлопці пар розробляти поїдуть... А спати і вдень приляже десь на сонечку, щоб гріло тай засне... А на луках іще може й побачить когось тай розкаже. Нехай і той «хтось» порадіє...

Підморгнув дід весело, таємничо. О, дід щось знає...

Випустив воли з-загороди до колодізя. Звід—рипів: Хведорка води цебер витягла, вилила в корито. Ще звід рипів... У флізелі світілося й до огнища з хати жінки сновигали.

— Мабудь на хліб учиняють на завтра.—Хведорка подумала.

У ворота глухі в узеньку уличку погнали воли. Уличкою—вниз через греблю на луки. Отут на греблі дід і не пустив далі Хведорки:—«Он бач як». «Віз» вийня повернув на небі. А завтра ж не сонях лузати—жати треба»...

— Іди, йди мені!—Посварився він на дочку ціпком і погнав помеж верб воли на луки. А дівчина довго стояла й дивилась на греблі.—За вербами—луки. І по них тумани тихо-тихо стелються... У далині огнище горіло... У далині тихо-тихо тужив хтось... (Може блудив туманами)...

Задумана Хведорка, у спогадах уся. Враз кинулась, а на уста усмішка припала метеликом рожевим. Вона й не згонила його. А він затріпав крильцями, аж мов у серці,—не на устах крильця затріпали...

*

Рано-пораненьку світанком голубим прокинувся степ. Віями—колоссям стріпнув, зашелестів... Синя далина глибока із-за туманів глянула. І полилися шуми тихі ранкові на гони далекі...

Де-не-де жали вже. Бриніли косогони і коси шархали тут-там у хлібах... Шляхом із села жінці йшли юрбами. Звертали на межі—розходились. І тут-там у хлібах чути—з ранком віталися:—«дзінь-дзянь!.. дзінь-дзянь!..»

Шархали коси. Бреніли косогони жаток...

...Зозулі жали. Од дороги Хведорка з Веркою в'язали снопи. Там-ті. А Мусій за налігач воли плечем до плеча, і тихо гонами:—гей, сірі! Жатка гуде, брентить, крилами розмахує—жито золоте прихилля, на снопи оберемки чепурно кладе по стерні. А дівчата—лише спідницями майорять...

Хведорка радісна. В'є перевесло—степ широкий ув очі їй задивиться. А вона усміхнеться йому. А перевесло наступить ногою край, руками оберемок хутенько збере-збере,—хап! край той рукою перевесло. Скрутила туго. Обсмикнула колосся—кидь. Біжить далі за жаткою.

— Хведорко, а то, либонь, Прокіп іде.—Це Верка.

— Де?

А так, Прокіп. Ідуть жінці щляхом і він у юрбі. Мимо йтиме. Ой як-би ж його хоч на хвилиночку... Не знає ж він...—«Червоною зорівною»

будеш!.. Ген-ген вони жнуть... А на те літо й вони вже будуть з ними жати... І Верка може, і ще...

В'є перевесло задумана, замарено степові всміхається.

А він широкий, як весняна повідь, розлився. Хлюпаються хліба, з далини рожевої плинуть хвилями, хвилями, хвилями. І з шелестом колосся мрії наймитські зелені переплітаються...

І з шелестом хліба на межах хлюпались. Немов бредє ними хтось... (Може бредє то доля до них на світанні. Доля рожева—по шию, в рожевих од сонця, хлібах...).

Полтава. 1924.

П. УСЕНКО

* * *

За Дніпром руді каменоломні
Вечори морожені кладуть;—
Вітер—бурому неловко
Камінця маленького зіпхнуть.

А у днях хвилини негасиме
Перескруту гра на нервових ножах
От-о-тот заводським димом
Небосхили на двоє рощахне.

І тому на водяні заграви
Лише вогняні лягають сни...
(В вісімнадцятім Червоні умирали
І розплескали заужені вогні).

Гон!.. десь там з низин Південосталі
Димогаревим майбуттям оддає...
Знаю: сни минуть і весні талі
Замотають рухами планерів.

Не злякатися бензолевих нападів
Із далеко-буйних атмосфер;—
Хто поет: віків акумулятор
На цей день: робочий главковерх.

Нерво-проводами й я припав-би,
В голий грудень, ув суху ріллю:
Слухати, як вітер буде
За майбуттям гнатись: гур...гур...гур...

Та йому таки неловко
Камінця маленького зіпхнуть;—
За Дніпром руді каменоломні
Вечори морожені кладуть.